

ΤΟΙΣ ΑΓΑΘΟΙΣ ΒΑΣΙΛΕΥΟΥΣΑ

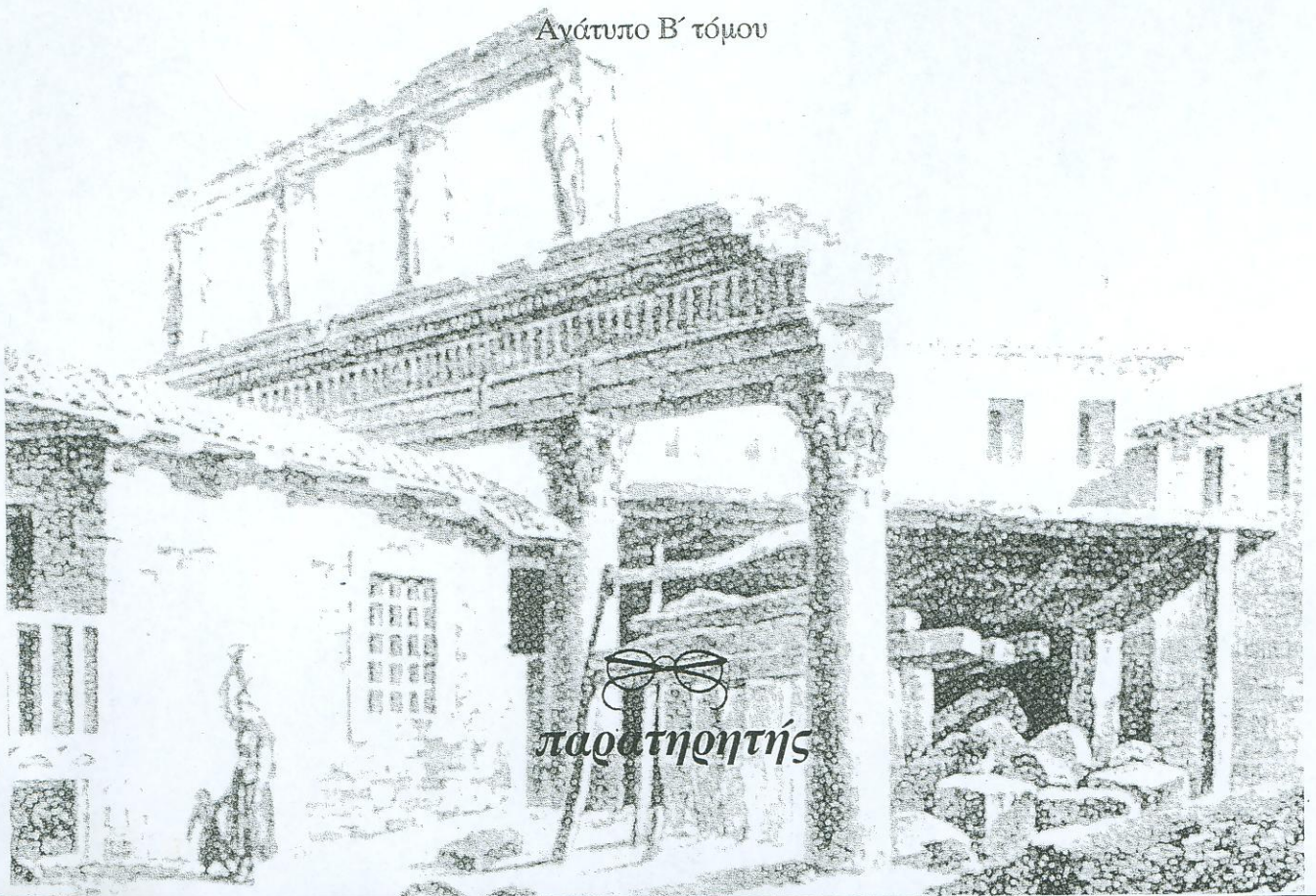
Θεσσαλονίκη

ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

Μιχάλης Α. Τιβέριος

ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ
ΚΑΙ ΡΩΜΑΪΚΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

Ανάτυπο Β' τόμου

παροτηρητής

ΤΟΙΣ ΑΓΑΘΟΙΣ ΒΑΣΙΛΕΥΟΥΣΑ

Θεσσαλονίκη

ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

Μιχάλης Α. Τιβέριος

ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ
ΚΑΙ ΡΩΜΑΪΚΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

Ανάτυπο Β' τόμου

παρατηρητής

ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΚΑΙ ΡΩΜΑΪΚΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

Μιχάλης Α. Τιβέριος

Οι πληροφορίες που έχουμε για τη Θεσσαλονίκη κατά τους πρώτους αιώνες της ζωής της, δηλαδή κατά την ελληνιστική περίοδο, τόσο από γραπτά κείμενα όσο και από ανασκαφικές έρευνες, είναι πολύ περιορισμένες. Ωστόσο ο πρόσφατος εντοπισμός από τον Γ. Βελένη τμήματος από την πρώτη οχύρωση της πόλης¹ είναι ιδιαίτερα σημαντικό, αφού έτσι, έστω και κατά προσέγγιση, μας επιτρέπεται να προσδιορίσουμε τη συνολική έκταση της πόλης του Κασσάνδρου και γενικότερα να οριοθετήσουμε την πιθανή πορεία των τειχών της κατά την ελληνιστική εποχή. Πιο συγκεκριμένα: Το ότι η οχύρωση του Κασσάνδρου εντοπίστηκε στο ΒΑ άκρο της βυζαντινής πόλης, εκεί όπου πιθανότατα ήταν και η Ακρόπολη: το ότι η ελληνιστική πόλη βεβαιωμένα διέθετε νεώρια², επομένως έφτανε ως τη θά-

λασσα, το ότι πολύ κοντά στα δυτικά ρωμαίκο-βυζαντινά τείχη υπήρχε, τουλάχιστον από τα τέλη του 3ου αι. π.Χ., το Σαραπείο³, όλα αυτά, σε συνδυασμό με τη διαμόρφωση του εδάφους της περιοχής και τα ανασκαφικά δεδομένα, μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η ελληνιστική Θεσσαλονίκη δεν διέφερε και πολύ σε μέγεθος από αυτήν των ρωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων⁴.

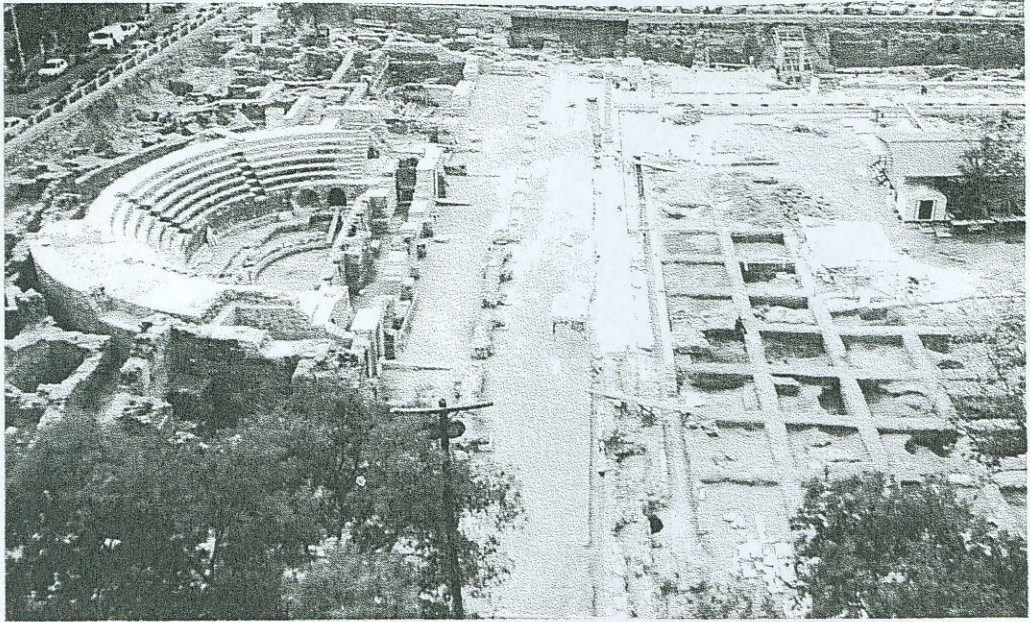
Μόνο το παραθαλάσσιο τείχος, πιθανότατα, βρισκόταν λίγο βορειότερα από τη σημερινή οδό Μητροπόλεως, όπου έχει εντοπιστεί το ρωμαϊκό τείχος⁵, ενώ και το ανατολικό τείχος, από το ύψος περίπου της σημερινής οδού Κασσάνδρου, ίσως ακολουθούσε μια πορεία λίγο δυτικότερα κατευθυνόμενο προς τη θάλασσα. Επομένως ο Κασσάνδρος ίδρυσε μια πόλη, που ως προς το μέγεθός της (γύρω στα 250 εκτάρια), ήταν α-

Η αρχική οχύρωση της Θεσσαλονίκης εντοπίστηκε στο χώρο όπου αργότερα οικοδομήθηκε ένα τμήμα των μεταγενέστερων τειχών της πόλης (π.χ. στην Ακρόπολη).

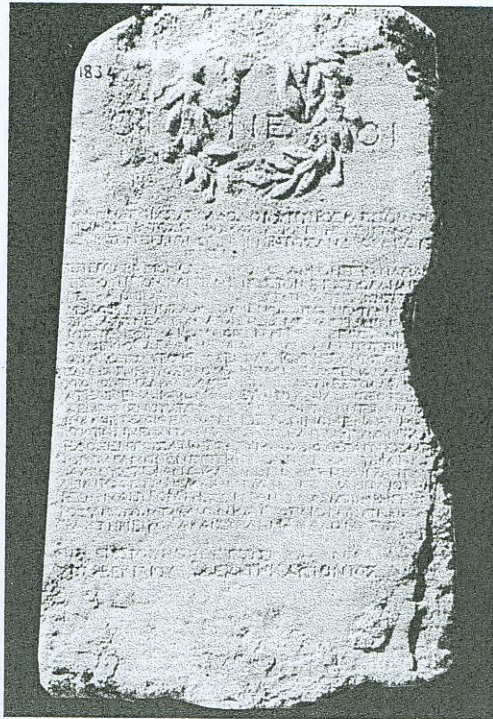
Στο κέντρο σχεδόν της ελληνιστικής Θεσσαλονίκης κτίστηκε η Αγορά. Στο ίδιο μέρος αναπτύχθηκε αργότερα η Αγορά και το Ωδείο της ρωμαϊκής εποχής. Από το εκτεταμένο αυτό συγκρότημα σώζονται μέχρι σήμερα αρκετά και σημαντικά δείγματα.

πό τις μεγαλύτερες του κυρίως ελληνικού χώρου μαζί π.χ. με την Πέλλα, τη Μαρώνεια ή τη Δημητριάδα⁶.

Στο μέσο περίπου της τειχιωμένης έκτασης και πιο κοντά προς τη θάλασσα, ανάμεσα στις σημερινές οδούς Αγ. Δημητρίου και Εγνατίας, κτίστηκε πιθανόν η Αγορά της πόλης, στο ίδιο μέρος όπου θα αναπτυχθεί αργότερα και η Αγορά των ρωμαϊκών χρόνων. Από την ελληνιστική Αγορά, που είναι γνωστή και από επιγραφική μαρτυρία⁷, ελάχιστα λείψανα έχουν διασωθεί, όπως πιθανόν ένα μνημειακό κλιμακοστάσιο⁸. Ακόμη ένα ελληνιστικό πάρινο άγαλμα Άτλαντα, που βρέθηκε εδώ σε δεύτερη χρήση, είναι πολύ πιθανό ότι διακοσμούσε την πρόσοψη κάποιου δημόσιου κτίσματός της⁹. Από γραπτές μαρτυρίες γνωρίζουμε ότι η πόλη διέθετε και ανάκτορα με περιστύλια και εξέδρες, που προφανώς εξυπηρετούσαν τις ανάγκες των Μακεδόνων βασιλέων, όταν έρχονταν στην Θεσσαλονίκη¹⁰, όπως επίσης νεώρια για τα οποία ήδη κάναμε λόγο και επομένως και λιμάνι, ίσως όχι ιδιαίτερα σημαντικό¹¹. Η ιστορία της πόλης στα πρώτα χρόνια της ίδρυσής της εμπλουτίζεται σημαντικά από τις ανασκαφές που διεξάγονται τον τελευταίο καιρό στην πλατεία Διοικητηρίου υπό την διεύθυν-

ση της Αν. Τασιά^{11α}. Έχουν έρθει στο φως οικοδομικά λείψανα της εποχής του Κασσάνδρου, νομίσματα του Πύρρου και του Αντιγόνου Γονατά και άλλα ευρήματα^{11β}. Γύρω στα τέλη του 3ου αι. π.Χ., στον ίδιο χώρο, χτίστηκε ένα μεγάλο δημόσιο οικοδόμημα (το «διοικητικό κέντρο» της τότε εποχής;) το οποίο και επέζησε ως τα τέλη του 1ου αι. π.Χ. Από μια επιγραφή του 96/95 π.Χ. είναι γνωστό ότι στην πόλη υπήρχε και Γυμνάσιο. Η ανεύρεση της επιγραφής αυτής αμέσως βόρεια της εκκλησίας του Αγ. Δημητρίου, μαζί με άλλες ενδείξεις, κάνει τους μελετητές να το τοποθετούν στην περιοχή αυτή¹². Τέλος, στην οδό Γρ. Παλαμά αριθ. 16 αποκαλύφθηκε πρόσφατα ένα ελληνιστικό στωικό οικοδόμημα¹³. Για τα ιερά της ελληνιστικής Θεσσαλο-

Χρονολογημένη επιγραφή του έτους 96/95 π.Χ., που πιστοποιεί την ύπαρξη στην ελληνιστική Θεσσαλονίκη Γυμνασίου (λίγο πιο πάνω από την εκκλησία του Αγ. Δημητρίου).

Το οικονομικό και διοικητικό κέντρο της ελληνιστικής Θεσσαλονίκης βρισκόταν όπου και η Αγορά. Δυτικότερα της Αγοράς απλωνόταν το θρησκευτικό κέντρο της πόλης. Μέρος του δυτικού αυτού τμήματος αποκαλύφθηκε σχετικά πρόσφατα στην πλατεία που βρίσκεται μπροστά στο Διοικητήριο.

Πήλινο ειδώλιο της Αφροδίτης. Βρέθηκε στον μακεδονικό τάφο της Νεάπολης της Θεσσαλονίκης μαζί με άλλα αντικείμενα υψηλής ποιότητας και τεχνικής.

νίκης οι γνώσεις μας είναι εξαιρετικά πενιχρές. Το 1920 αποκαλύφθηκε στην οδό Καραολή και Δημητρίου, περίπου στο ύψος των σημερινών οδών Σελευκιδών και Σβορώνου, το Σαραπείο, το τέμενος των αιγυπτιακών θεοτήτων, ενώ ανασκαφές που έγιναν το 1939 στην ίδια περιοχή αποκάλυψαν και άλλα λείψανά του¹⁴. Από μια σημαντική επιγραφή που βρέθηκε εδώ και είναι ένα βασιλικό «διάγραμμα» του βασιλιά των Μακεδόνων Φιλίππου του Ε΄ που εξεδόθη το 187 π.Χ., βεβαιωνόμαστε ότι το ιερό αυτό υπήρχε τουλάχιστον από τα τέλη του 3ου αι. π.Χ.¹⁵. Η πρώτη φάση ενός ορθογωνίου μικρού πρόστυλου (;) ναΐσκου πλάτους 5 μ. που εντοπίστηκε εδώ, πιθανόν ανάγεται στην ελληνιστική

εποχή. Από άλλες ελληνιστικές επιγραφές μαθαίνουμε ότι την εποχή αυτή είχαμε ακόμη ένα τέμενος, ένα περιστύλιο, πιθανόν ένα σηκό και βωμούς, ένα «γραμματοφυλάκιον», ένα «υδρήον» και ένα «Οσιριήον»¹⁶. Δεν αποκλείεται ο μικρός ναός που αναφέραμε παραπάνω να ταυτίζεται με τον «σηκόν» της επιγραφής. Είχαμε λοιπόν στην ελληνιστική Θεσσαλονίκη ένα εκτεταμένο και οργανωμένο ιερό αιγυπτιακών θεοτήτων με αρκετά κτίσματα διαφόρων χρήσεων. Από τα πολλά γλυπτά που βρέθηκαν εδώ, ένα ανάγλυφο με σκηνή θυσίας¹⁷ χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 2ου αι. π.Χ. και είναι ανάθημα στον «μύστην» Όσιρι, σε έναν μυστηριακό θεό, που συχνά ταυτίζεται με τον Διόνυ-

*Πήλινα αγγεία και
αλάβαστρο. Βρέθηκαν
σε μακεδονικό τάφο
της περιοχής Χαριλάου
της Θεσσαλονίκης του
3ου αιώνα π.Χ.*

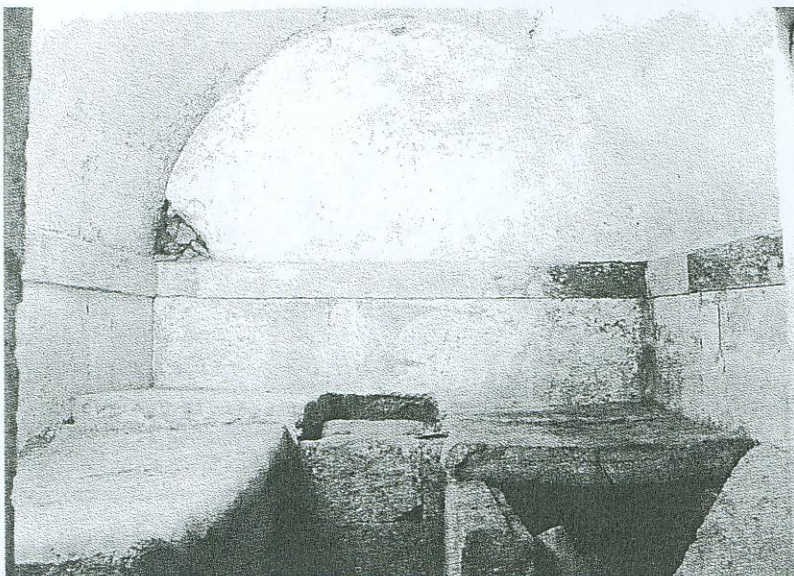

*Πήλινα αγγεία από
μακεδονικό τάφο
που βρέθηκε στην
πλατεία Συντριβανίου
και που ανάγεται στο
πρώτο μισό του 3ου
αιώνα π.Χ.*

Μακεδονικός τάφος στην περιοχή Χαριλάου των αρχών του 3ου αιώνα π.Χ.

σο. Ένα ζεύγος ιερέων, η Νίκαια και ο Αλέξανδρος, πλαισιώνουν έναν βωμό, πίσω από τον οποίο και από ένα υψηλότερο επίπεδο τους παρακολουθεί σκεπτικός πιθανότατα ο ίδιος ο θεός. Σε άλλο αναθηματικό ανάγλυφο, σύγχρονο περίπου με το προηγούμενο, που βρέθηκε στη διασταύρωση των οδών Εγνατίας και Πλάτωνος, εικονίζεται ένα έφιππο κυνήγι ταύρου¹⁸. Στο ανάγλυφο αυτό, που ήταν αφιερωμένο από κάποιον Σέλευκο σ' έναν ήρωα με το όνομα Ίππαλκος, μας εντυπωσιάζει η με τολμηρή βράχυνση διαγώνια απόδοση όχι

τόσο του αλόγου όσο του ταύρου. Σίγουρα ο τεχνίτης του έχει επηρεαστεί από ζωγραφικά πρότυπα. Τα παραπάνω έργα, όπως και ορισμένα άλλα, π.χ. επιτύμβιες ανάγλυφες ή ζωγραφιστές στήλες¹⁹, αν και λίγα αριθμητικά, εντούτοις παρέχουν ενδείξεις για μια αξιόλογη καλλιτεχνική παρουσία στην ελληνιστική Θεσσαλονίκη. Αυτό επιβεβαιώνεται και από άλλες κατηγορίες ευρημάτων, π.χ. αγγεία – ανάμεσά τους θαυμάσια κεραμική West Slope (Δυτικής Κλιτύος) και μεγαρικοί σκύφοι –, πήλινα ειδώλια σε μεγάλη ποικιλία τύπων, είδη κалλωπισμού, χρυσά κοσμήματα κ.ά.²⁰. Τα καλύτερα ανάμεσά τους έχουν βρεθεί στα δύο νεκροταφεία της πόλης, στο δυτικό και ανατολικό, από τα οποία το δεύτερο σαφώς ήταν το μεγαλύτερο και σημαντικότερο και εκτεινόταν από την περιοχή του μετέπειτα τόξου του Γαλερίου ως τις σημερινές εγκαταστάσεις του Γ' Σώματος Στρατού, ενώ τάφοι σποραδικά έχουν βρεθεί μέχρι και τη σημερινή περιοχή Χαριλάου²¹. Σχετικά πρόσφατα αποκαλύφθηκαν στην οδό Φιλίππου αριθμ. 91 ίχνη μεταλλουργικού εργαστηρίου, που πιθανόν χρονολογείται στα ελληνιστικά χρόνια και επομένως μας παρέχει μια άμεση μαρτυρία για συναφείς βιοτεχνικές δραστηριότητες στην ελληνιστική Θεσσαλονίκη²².

Από τα κτερίσματα που έχουν βρεθεί σε τάφους της ελληνιστικής εποχής αξίζει να αναφερθούν μια σπάνια αλαβάστρινη λάγυνος²³ και ένας γυάλινος σκύφος κατασκευασμένος, πιθανότατα στην Αλεξάνδρεια, με τη βοήθεια μήτρας, που έχει για κύρια διακόσμηση μια σειρά από λογχόσχημα φύλλα. Μαζί με το τελευταίο βρέθηκε και ένας κάλαθος από φαγεντιανή, κατασκευασμένος προφανώς επίσης στην Αίγυπτο. Πρόκειται για ένα σπάνιο αγγείο, που διακοσμείται με παραστάσεις Άρτεμης σε σκηνή κυνηγιού, υδροβίων πτηνών, υδροχαρών φυτών και ροδάκων. Τα δύο αυτά αγγεία, που χρονολογούνται στο πρώτο μισό του 2ου αι. π.Χ., βρέθηκαν το 1958 σε κιβωτιόσχημο τάφο που

ερευνηθήκη στην οδό Αγ. Στεφάνου στη Νεάπολη Θεσσαλονίκης, μαζί με πήλινα ειδώλια και κυρίως χρυσά κοσμήματα, όπως δαχτυλίδια και περιδέραια με πολύτιμες πέτρες, βραχιόλια που απολήγουν σε κεφάλια ζώων, σκουλαρίκια σε μορφή Ερωτιδέα εξοχης ποιότητας και τεχνικής, που πιστοποιούν ένα υψηλό καλλιτεχνικό επίπεδο σε έργα της μεταλλοτεχνίας στην ελληνιστική Θεσσαλονίκη και τη γύρω περιοχή της²⁴.

Από τους τάφους της ίδιας εποχής θα σταθούμε μόνον στους λεγόμενους μακεδονικούς, στις υπόγειες δηλαδή καμαροσκέπαστες κατασκευές ενός ή δύο δωματίων, που περιέχουν νεκρικές κλίνες, θήκες ή θρόνους και καλύπτονταν με τύμβο. Ως γνωστόν, από τον 4ο αι. π.Χ. και σ' όλη τη διάρκεια της ελληνιστικής εποχής, τα κτίσματα αυτά, που συχνά έχουν πρόσοψη δωρικού ή ιωνικού κτηρίου, αποτελούν τις πιο αντιπροσωπευτικές δημιουργίες της μακεδονικής αρχιτεκτονικής. Από τη Θεσσαλονίκη και τη γύρω περιοχή της είναι γνωστοί αρκετοί τέτοιοι τάφοι, όπου είχαν ταφεί, χωρίς άλλο, εύποροι πολίτες της πόλης μαζί με τις οικογένειές τους, όπως ένας μονοθάλαμος στη σημερινή πλατεία Συντριβανίου, ένας δεύτερος στην οδό Παπαναστασίου αριθ. 40 με δωρική πρόσοψη, ένας τρίτος στην περιοχή Χαριλάου και ένας άλλος στη Νεάπολη. Ένας μεγάλος μακεδονικός τάφος με πρόσοψη, που την αποτελούσαν τέσσερις δωρικοί ημικίονες, είχε ερευνηθεί το 1919 από μια βρετανική αρχαιολογική αποστολή στο 5ο χιλιόμετρο της οδού Μοναστηρίου. Όλοι οι παραπάνω τάφοι, πλην του τελευταίου, είναι μονοθάλαμοι και πρέπει να χρονολογηθούν στον 3ο αι. π.Χ.²⁵.

Από τις πρώτες δεκαετίες του 2ου αι. π.Χ. και μετά το 187 π.Χ., στα χρόνια του Φιλίππου Ε', η Θεσσαλονίκη κόβει δικά της χάλκινα νομίσματα, που απεικονίζουν διάφορες θεότητες, όπως τον Διόνυσο, τον Δία, τον Ερμή, τον Απόλλωνα, τον Ηρακλή κ.ά. Το δικαίωμα κοπής νομισμάτων η πόλη το διατήρησε ως

το 168/7 π.Χ., χρονιά που καταλαμβάνεται από τις ρωμαϊκές λεγεώνες. Μέχρι την εποχή του Αυγούστου δεν θα ξανακόψει νομίσματα παρά μόνον σε εξαιρετικές περιπτώσεις, όπως π.χ. όταν ανακηρύχτηκε από τους Ρωμαίους «ελεύθερη πόλη» (civitas libera) αμέσως μετά τη μάχη στους Φιλίππους το 42 π.Χ.²⁶. Η Θεσσαλονίκη, όπως μπορούμε να κρίνουμε από ορισμένες, οπωσδήποτε

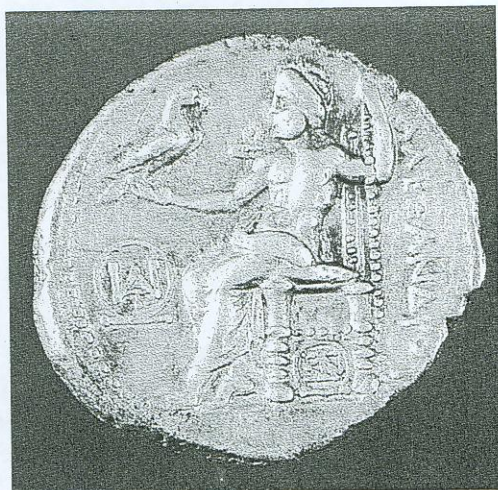
Χρυσά ενώτια των αρχών του 2ου αιώνα π.Χ., από κιβωτιόσχημο μακεδονικό τάφο της Νεάπολης της Θεσσαλονίκης, στον οποίο βρέθηκαν επίσης και άλλα σημαντικά αντικείμενα (πήλινα ειδώλια, αγγεία κ.ά.).

Τα νομίσματα της ελληνιστικής Θεσσαλονίκης απεικόνιζαν διάφορες θεότητες (όπως π.χ. την Αθηνά).

όμως πολύ αποσπασματικές ενδείξεις, προσφέρει ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα της ελληνοιστικής πολεοδομίας. Μιας πολεοδομίας που βασίζεται σ' έναν ορθογώνιο «ιπποδάμειο» ιστό με κάθετους και οριζόντιους δρόμους, που ορίζουν οικοδομικά τετράγωνα διαστάσεων γύρω στα 58 μ. X 102 μ. Στο κέντρο περίπου αυτού του πολεοδομικού ιστού σχεδιάστηκε το διοικητικό κέντρο της πόλης, όπως και η Αγορά, το οικονομικό της κέντρο, ενώ στα δυτικά της και στην περιοχή που ορίζεται από τις σημερινές οδούς Κασσάνδρου, Ι. Δραγούμη, Εγνατίας και Διοικητηρίου, χαράχτηκε το θρησκευτικό της κέντρο²⁷. Από τα σπίτια της εποχής αυτής ελάχιστα στοιχεία μας είναι γνωστά. Με βάση τις μέχρι σήμερα γνωστές ανασκαφικές μαρτυρίες μπορούμε να υποστηρί-

Δύο ασημένια νομίσματα του Αλεξάνδρου Γ' (336 - 323 π. Χ.). Απεικονίζουν την κεφαλή του Ηρακλή (επάνω) και τον Δία σε θρόνο (κάτω).

ξουμε ότι τα ελληνοιστικά σπίτια είχαν αναπτυχθεί κυρίως γύρω από το χώρο της Αγοράς και μάλιστα προς τη βόρεια πλευρά της, ενώ, όπως είναι φυσικό, οικίες βρέθηκαν και σ' άλλα σημεία της πόλης²⁸.

Κατά τη ρωμαϊκή περίοδο η Θεσσαλονίκη, η «μήτηρ πάσης Μακεδονίας», γνωρίζει μια αξιόλογη άνθηση, που οφείλεται στη σημαντική θέση της αλλά και στις συνθήκες που δημιούργησε η Pax Romana. Η πόλη ήταν χαραγμένη, όπως είδαμε ήδη από την ελληνοιστική εποχή, με βάση ένα σύστημα οριζοντίων και καθέτων δρόμων, που τέμονταν μεταξύ τους δημιουργώντας ορθογώνιες οικοδομικές νησίδες²⁹. Τώρα οι δρόμοι είναι πλακόστρωτοι και πιθανόν πλατύτεροι. Συχνά κάτω από το πλακόστρωτό τους υπάρχουν πήλινοι ή κτιστοί αγωγοί ύδρευσης, ενώ μερικές φορές συναντούμε και μεγάλους κτιστούς αποχετευτικούς αγωγούς³⁰. Η Via Regia, ο σημαντικότερος δρόμος που πλαισιωνόταν με κιονοστοιχίες και στοές (Via Colonnata) και είχε οδόστρωμα πλάτους 16 μ., διέσχιζε την πόλη καταλήγοντας ανατολικά στην Κασσανδριωτική Πύλη, στη σημερινή πλατεία Συντριβανίου, και δυτικά στη Χρυσή Πύλη (Porta Aurea), στη σημερινή πλατεία Βαρδαρίου³¹. Η τελευταία ήταν και η κύρια πύλη της πόλης, αφού αυτήν πρωτοσυναντούσαν όσοι έρχονταν από την Εγνατία οδό ή από τη Νότια Ελλάδα. Γι' αυτό προφανώς οι Θεσσαλονικείς ύψωσαν εδώ ένα μνημειακό τόξο, πιθανόν προς τιμή του Οκταβίου και του Αντωνίου, μετά τη νίκη τους στους Φιλίππους εναντίον των Δημοκρατικών. Το μνημείο αυτό, που σωζόταν ως το 1874, στο πάνω μέρος του ήταν διακοσμημένο με γιρλάντες και βουκράνια, ενώ στους πεσσούς του, δεξιά και αριστερά από το τοξωτό του άνοιγμα, είχαμε δύο ανάγλυφους ιππείς, ίσως τους ίδιους τους νικητές των Φιλίππων³².

Ένας άλλος σημαντικός δρόμος παράλληλος προς τη Via Regia διέσχιζε επίσης την πόλη, στο ύψος της σημερινής

οδού Αγ. Δημητρίου και κατέληγε δυτικά στη Ληταία Πύλη και ανατολικά στη λεγόμενη Νέα Χρυσή Πύλη. Ένας δρόμος παράλληλος προς τους δύο προηγούμενους και ανάμεσά τους, έχει αποκαλυφτεί στο ύψος της σημερινής οδού Φιλίππων, στην περιοχή της Αγοράς³³. Από τους δρόμους που διέσχιζαν κάθετα την πόλη μνημονεύουμε αυτόν που βρισκόταν στο ύψος των σημερινών οδών Αγ. Νικολάου και Γενναδίου και διέτρεχε την ανατολική πλευρά της Αγοράς, ενώ ένας άλλος διέτρεχε και τη δυτική της πλευρά, στη σημερινή οδό Παπαγεωργίου. Τέλος ένας σημαντικός κάθετος δρόμος έχει εντοπιστεί και στη σημερινή οδό Αντιγονιδών, με συνολικό πλάτος 12 μ.³⁴

Η Θεσσαλονίκη, κατά την αυτοκρατορική περίοδο μέχρι περίπου τα μέσα του 3ου αι. μ.Χ., είχε βασιστεί στην ελληνιστική της οχύρωση. Έτσι ο αμυντικός περίβολος, χωρίς συντήρηση, με το πέρας του χρόνου είχε καταστεί, αν όχι παντελώς άχρηστος, τουλάχιστον εξαιρετικά ευπρόσβλητος. Κάπου στο δεύτερο τέταρτο του 3ου αι. μ.Χ., προκειμένου η πόλη να αντιμετωπίσει τον επαπειλούμενο κίνδυνο από τους Γότθους, κατασκευάστηκε ένας οχυρωματικός περίβολος με ορθογώνιους πύργους, που βασικά ακολούθησε την πορεία των ελληνιστικών τειχών. Μόνον το ανατολικό σκέλος της καινούριας οχύρωσης, κατά ένα τμήμα του πέρασε ίσως λίγο ανατολικότερα της προϋπάρχουσας ελληνιστικής, ενώ και το παραθαλάσσιο τείχος είναι πολύ πιθανόν ότι αναπτύχθηκε κάπως νοτιότερα, στο ύψος της σημερινής οδού Μητροπόλεως. Έτσι η εντός των τειχών έκταση της πόλης πρέ-

πει να ξεπέρασε τα 300 εκτάρια, δηλαδή τα 3000 στρέμματα. Το ρωμαϊκό τείχος, σε ευπαθή τουλάχιστον σημεία του, ενισχύθηκε και από προτείχισμα και τάφρο³⁵.

Η Αγορά των ρωμαϊκών χρόνων καταλάμβανε μια πολύ μεγάλη έκταση, ήταν πλακόστρωτη και περιβαλλόταν από κιονοστοιχίες³⁶. Στα ΒΑ της κτίστηκε το Βουλευτήριο(;), το οποίο στα χρόνια των Σεβήρων διασκευάστηκε σε μια μικρή στεγασμένη θεατρική κατασκευή, σ' ένα Ωδείο, τη σκηνή του οποίου διακοσμούσαν αγάλματα Μουσών³⁷. Υπήρχαν επίσης και cryptoportici, ενώ κοντά στην Αγορά υπήρχε και μια δίτονη, πλούσια διακοσμημένη κιονοστοιχία των πρώτων δεκαετιών του 3ου αι. μ.Χ., τμήμα της οποίας σωζόταν in situ μέχρι τον περασμένο αιώνα, πριν καταλήξει στο Μουσείο του Λούβρου. Πρόκειται για ένα χαρακτηριστικό μνημείο της πόλης, γνωστό ως «Είδωλα» (Las Incantadas)³⁸. Η κάτω κιονοστοιχία ήταν κορινθιακού ρυθμού, ενώ επάνω είχαμε πεσσούς, που έφεραν στις δυο κύριες όψεις τους ανάγλυφες μυθολογικές μορφές, όπως τον Διόνυσο, τη Λήδα, τον Γανυμήδη κ.ά. Πλούσια διακοσμημένες εξέδρες κοσμούσαν την περιοχή της Αγοράς και τη Via Regia μέχρι και την όψιμη αρχαιότητα, μια από τις οποίες σώζεται και σήμερα, κατασκευασμένη με ξαναχρησιμοποιημένο υλικό, σε όρυγμα της σημερινής Εγνατίας οδού. Όλα αυτά έκαναν την όλη εμφάνιση της Αγοράς και της γύρω περιοχής ιδιαίτερα μεγαλοπρεπή³⁹. Στην Αγορά, πιθανότατα κατά την εποχή των Σεβήρων, είχαν στηθεί και αγάλματα του Μεγ. Αλεξάνδρου, του γιου του Αλεξάνδρου

Οι ανάγλυφες μυθολογικές μορφές (εδώ σε χαλκογραφία του τέλους του 18ου αιώνα), που στόλιζαν το επάνω τμήμα μιας πλούσια διακοσμημένης κιονοστοιχίας του 3ου αιώνα π.Χ., η οποία σωζόταν ως τον 19ο αιώνα στο νότιο τμήμα της ρωμαϊκής Αγοράς. Οι μορφές αυτές έγιναν γνωστές στην περίοδο της Τουρκοκρατίας με τις ονομασίες "Είδωλα" ή "Οι μαγεμένες" (Law incantadas).

Δ' και της αδελφής του της Θεσσαλονίκης, που έδωσε και το όνομά της στην πόλη, από τα οποία μας έχουν σωθεί τα ενεπίγραφα βάθρα τους⁴⁰. Βόρεια από το Ωδείο, στη συμβολή των οδών Ολύμπου και Αγνώστου Στρατιώτη, έχει ερευνηθεί ένας χώρος που από ορισμένους αναγνωρίζεται ως Βιβλιοθήκη⁴¹.

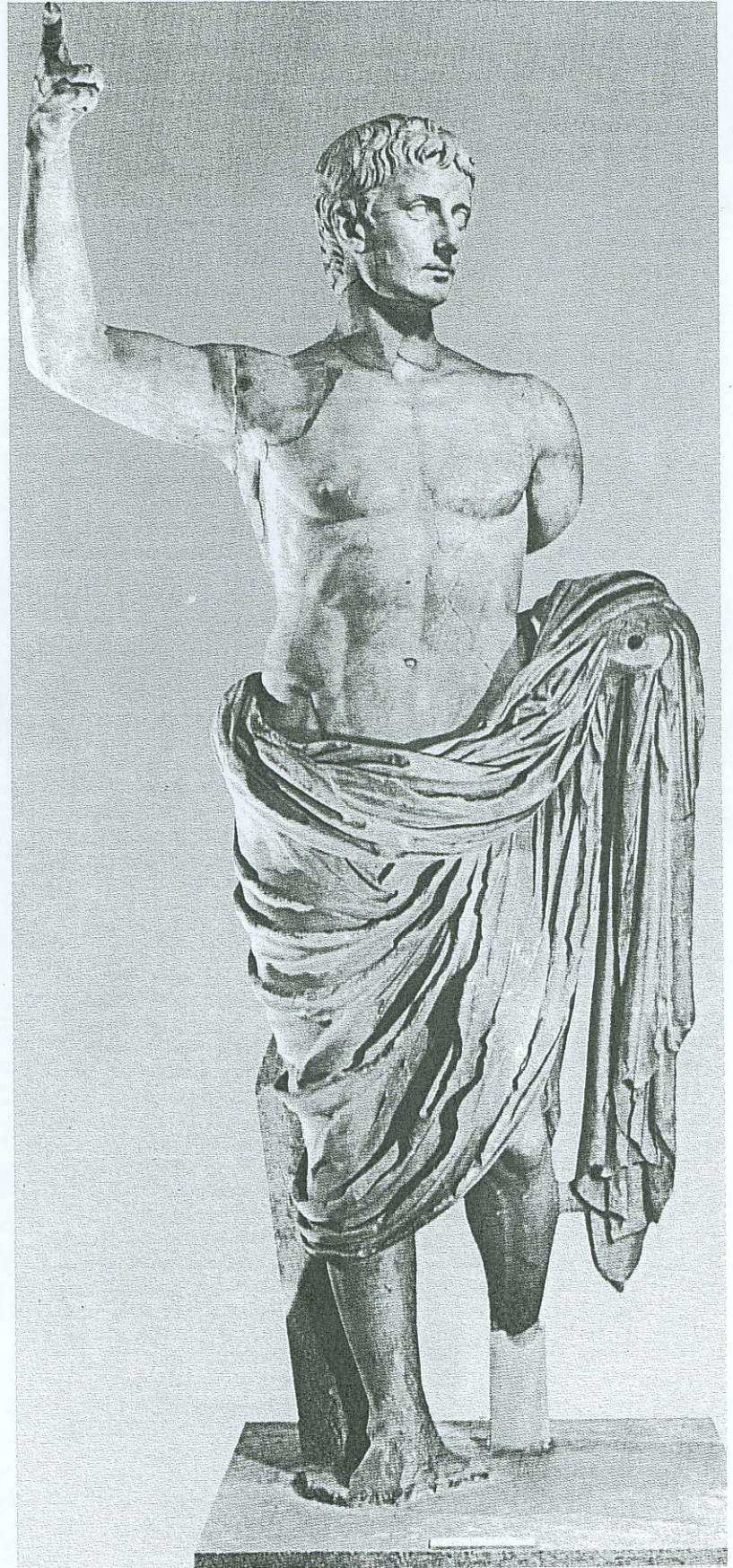
Ένα ακρόλιθο άγαλμα Αθηνάς, αντίγραφο μιας φειδιακής δημιουργίας του 5ου αι. π.Χ. γνωστής ως Αθηνά Medici, που βρέθηκε εδώ⁴², πιθανόν να διακοσμούσε το εσωτερικό της. Σημειώνουμε εδώ ότι από τη Θεσσαλονίκη προέρχεται και ένα άλλο ακρόλιθο άγαλμα Αθηνάς του ίδιου τύπου⁴³.

Στην πλατεία Διοικητηρίου στα τέλη του 1ου αι. π.Χ. και πάνω από το ελληνιστικό οικοδόμημα που αναφέραμε παραπάνω, χιζεται ένα καινούριο δημόσιο κτίριο με ανάλογη πιθανότητα χρήση. Το χτίσμα αυτό – που καταλαμβάνει έκταση ενός οικοδομικού τετραγώνου, ήταν χτισμένο πάνω σε άνδρα, ήταν τουλάχιστον διώροφο, είχε περιστύλιο και ήταν διακοσμημένο με τοιχογραφίες – καταστράφηκε γύρω στα μέσα του 2ου αι. μ.Χ.^{43α}

Η λατρεία των αιγυπτιακών θεοτήτων ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένη στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία. Το Σαραπείο της Θεσσαλονίκης είχε την εποχή αυτή μεγάλη έκταση και περιελάμβανε ναούς, όπως έναν πρόστυλο ναό της Ίσιδας, ένα πρόπυλο, μια στοά και άλλα κτίσματα. Πλούσια είναι και τα αφιερώματα, κυρίως γλυπτά, που βρέθηκαν εδώ. Από αυτά και από επιγραφές μαθαίνουμε ότι λατρευόταν κυρίως η Ίσιδα, η σπλαχνική θεά από τη Μέμφιδα, ο πλουτοδότης Σάραπης, μια θεότητα πολύ προσιτή στους θνητούς, ο Άνουβις, ο Όσιρις, ο Αρποκράτης, η Αφροδίτη (και με την προσωνυμία Ομόνοια), ο Διόνυσος, η Άρτεμη, η Αθηνά και οι τοπικές μακεδονικές θεότητες Δίας Διόνυσος Γογγύλος και Ήρων⁴⁴. Πολλών από τις θεότητες αυτές μας σώθηκαν και αγάλματα, όπως της Αφροδίτης, της Άρτε-

Άγαλμα του Αρποκράτη του τέλους του 2ου αιώνα π.Χ. από το Σαραπείο της Θεσσαλονίκης.

μης(;) και της Αθηνάς, όλα ρωμαϊκών χρόνων. Το πρώτο⁴⁵ αντιγράφει έναν αριστουργηματικό αγλαματικό τύπο των τελευταίων δεκαετιών του 5ου α. π.Χ., που είναι γνωστός ως Αφροδίτη Frejus (ή Αφροδίτη Λούβρου-Νεάπολης) και μας παραδίδεται σε πολλά αντίγραφα, ενώ το δεύτερο ίσως έχει υπόψη του έναν άλλο τύπο του δεύτερου μισού του 5ου αι. π.Χ.⁴⁶. Άγαλμα της κλασικής εποχής φαίνεται ότι έχει υπόψη του και το άγαλμα της Αθηνάς⁴⁷. Ακόμη βρέθηκαν αγάλματα του Αρποκράτη, της Ίσιδας, του θεού Τοτόη (ή Τιθόη) σε μορφή σφίγγας (από μαύρη πέτρα), ένα άγαλμα ιέρειας της Ίσιδας, ένα Εκαταίο⁴⁸. Από τα οικοδομήματα που αποκαλύφθηκαν εδώ αξίζει να αναφερθεί ένα με προθάλαμο και μια μεγάλη αίθουσα με πολύχρωμο μαρμαροθέτημα στο δάπεδο, ενώ στο βάθος είχαμε κόγχη για το λατρευτικό άγαλμα, μπροστά από την οποία υπήρχε ένα κτιστό πεζούλι. Κάτω από το χώρο αυτό υπήρχε μια καμαροσκεπαστή κρύπτη, διαστάσεων 4 μ. χ 1,60 μ. και ύψους γύρω στα 2,50 μ., που προοριζόταν προφανώς για κάποια μυστηριακή λατρεία. Εδώ, σε κόγχη, βρέθηκε στη θέση της, πάνω σε βάση, μικρή ερμαϊκή στήλη μιάς αρχαϊστικής γενειοφόρου θεότητας. Στην κρύπτη οδηγούσε ένας μικρός, στενός, υπόγειος, καμαροσκεπής διάδρομος⁴⁹. Σε γειτονική με το Σαραπειό περιοχή, στην οδό Στρατηγού Δουμπιώτη ιδρύθηκε στα χρόνια πιθανόν του Αυγούστου ένα άλλο ιερό, το Σεβαστεϊόν, αφιερωμένο στην αυτοκρατορική λατρεία. Από εδώ προέρχεται ένα μεταθανάτιο άγαλμα του Αυγούστου, εξαιρετικής ποιότητας, αγάλματα άλλων αυτοκρατόρων και αξιωματούχων, όπως και ένα ακέφαλο άγαλμα με ενδυμασία Αμαζόνας, πιθανόν της θεάς Ρώμης, η λατρεία της οποίας στη Θεσσαλονίκη είναι βεβαιωμένη μαζί μ' αυτήν του Δία Ελευθερίου⁵⁰. Ίσως εδώ να λατρεύονταν και οι «Ρωμαίοι ευεργέται» και εδώ να βρισκόταν ακόμη ένας ναός του Καίσαρα,

Ανδριάντας του αυτοκράτορα Οκταβιανού Αυγούστου. Βρέθηκε στο Σεβαστεϊό της πόλης.

*Λεπτομέρεια
ψηφιδωτού δαπέδου
σε πολυτελή οικία
της ρωμαϊκής
Θεσσαλονίκης του
3ου αιώνα μ.Χ.
Εικονίζεται η Αριάδνη
κοιμώμενη.*

την παρουσία του οποίου στη Θεσσαλονίκη ξέρουμε από μια επιγραφική μαρτυρία, που έχει βρεθεί στο ανατολικό τμήμα της πόλης⁵¹.

Με την αυτοκρατορική λατρεία σχετίζεται πιθανότατα και ένας άλλος ναός, αφιερωμένος στο θεό Φούλβο, ο οποίος πιθανόν ταυτίζεται με έναν θεοποιημένο γιο του Μάρκου Αυρηλίου. Η θέση του ιερού αυτού, αν δεν βρισκόταν μέ-

σα στο Γυμνάσιο, που, όπως είπαμε παραπάνω, υπήρχε στην πόλη από την ελληνιστική περίοδο, αναζητείται συνήθως στην περιοχή κοντά στην οδό Κασσάνδρου και πιο συγκεκριμένα στο τμήμα της ανάμεσα στις οδούς Αγ. Σοφίας και Αγ. Νικολάου, απ' όπου προέρχονται σχετικές επιγραφικές μαρτυρίες⁵². Και ασφαλώς θα υπήρχαν στη ρωμαϊκή Θεσσαλονίκη και άλλα ιερά, όπως π.χ.

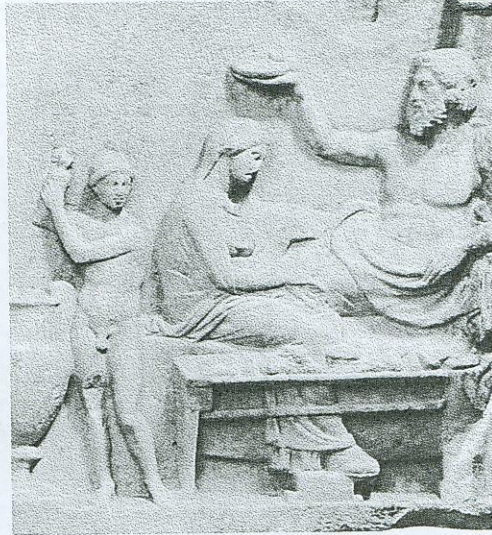

αυτό του Διονύσου, του «πατρίου» θεού Καβείρου, του Απόλλωνα Πυθίου, της Κυβέλης, του Αινεία⁵³.

Μέχρι και το πρώτο μισό του 3ου αι. μ.Χ. η Θεσσαλονίκη είναι μια ακμάζουσα πόλη, όπως μας δείχνουν εκτός των άλλων και οι πολλές, μεγάλες και πολυτελείς θέρμες που έχουν εντοπιστεί σε διάφορα σημεία της πόλης, όπως π.χ. στις περιοχές των εκκλησιών του Αγ. Δημητρίου, της Αχειροποιήτου και της Αγ. Σοφίας⁵⁴.

Κοντά στην τελευταία και προς τα ΝΑ, πιθανόν σε κάποια σχέση με τις εδώ ευρισκόμενες θέρμες, σώζεται ένα αξιόλογο νυμφαίο (ή βαπτιστήριο;). Αποτελείται από μια κεντρική δεξαμενή με έξι ημικυκλικές κόγχες⁵⁵. Θέρμες είχαμε και στη διασταύρωση των οδών Αντιγονιδών και Εγνατίας. Εδώ το δάπεδο μιας αίθουσας, ίσως ενός αναπαυτηρίου, ήταν διακοσμημένο με ενδιαφέροντα και πολύ καλής ποιότητας ψηφιδωτά. Σ' ένα από αυτά εικονίζεται τέθριππο άρμα που, όπως δηλώνει επιγραφή, σχετίζεται με τα Πύθια, τους οικουμενικούς αγώνες που καθιερώθηκαν στη Θεσσαλονίκη κατά τον 3ο αι. μ.Χ. στα χρόνια του Γορδιανού Γ'⁵⁶.

Σε σχέση με την ελληνιστική εποχή οι γνώσεις μας για την ιδιωτική κατοικία στη ρωμαϊκή Θεσσαλονίκη είναι πολύ περιοσσότερες. Είχαμε μεγάλα και πολυτελή σπίτια, με την κεντρική τους αυλή να περιβάλλεται συχνά από διώροφα δωμάτια. Σίγουρα ένα από αυτά ήταν και η οικία (quaestorium) του Ρωμαίου ταμιά, στην οποία φιλοξενήθηκε ο Κικέρων κατά την εξορία του στη Θεσσαλονίκη το 58 π.Χ. (Κικέρων, Pro Caneo Plancio XLI,99-100). Μια οικία, που αποκαλύφθηκε στην οδό Σωκράτους και χρονολογείται στο πρώτο μισό του 3ου αι. μ.Χ., διέθετε ψηφιδωτό δάπεδο, που εικονίζει τον Διόνυσο συνοδευόμενο από μέλη του θιάσου του να πλησιάζει την εγκαταλειμμένη στη Νάξο Αριάδνη που κοιμάται. Σ' άλλα σημεία του δαπέδου έχουμε τον Δία με τον Γανυμήδη και τον Απόλλωνα να καταδιώκει, πιθα-

Τα γλυπτά, τα αγγεία, τα ανάγλυφα, αλλά και οι επιτύμβιες στήλες (όπως ο εικονιζόμενος νεκροδείπνος του τέλους του 4ου αιώνα π.Χ.) αποτελούν εύγλωττα δείγματα μιας αξιόλογης καλλιτεχνικής παρουσίας στην ελληνιστική Θεσσαλονίκη.

νότατα, τη Δάφνη⁵⁷.

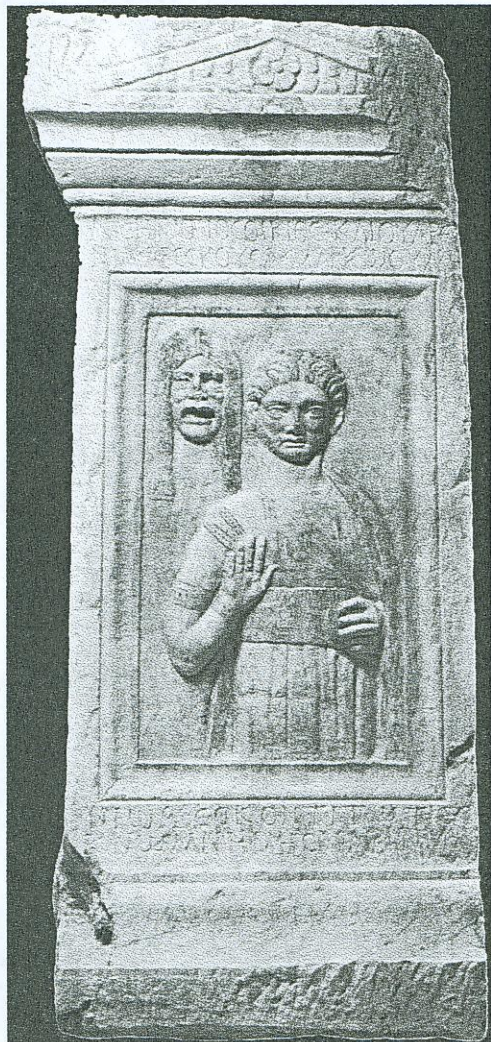
Η οικονομική ευμάρεια της πόλης φαίνεται και από το γεγονός ότι ήταν κέντρο ζήτησης προϊόντων αττικών και μικρασιατικών εργαστηρίων γλυπτικής⁵⁸, όπως και πήλινων αγγείων από την Ιταλία, τη Μ. Ασία, τη Β. Αφρική και άλλα κέντρα⁵⁹, ενώ συγχρόνως ήκμαζαν και ντόπια εργαστήρια. Η εγχώρια παρα-

Τα μέλη μιας οικογένειας της Θεσσαλονίκης σε επιτύμβιο ανάγλυφο του 2ου αιώνα μ.Χ.

Επιτάφιος βωμός, με ανάγλυφη παράσταση ηθοποιού και θεατρικής μάσκας (δεύτερο μισό του 2ου αιώνα μ.Χ.).

γωγή κεραμικών, π.χ. αγγείων και λύχνων, επιβεβαιώνεται από την ανεύρεση στη Θεσσαλονίκη κεραμικών κλιβάνων, όπως και μητρών για την κατασκευή λύχνων, που με ασφάλεια χρονολογούνται στα ρωμαϊκά χρόνια⁶⁰, ενώ

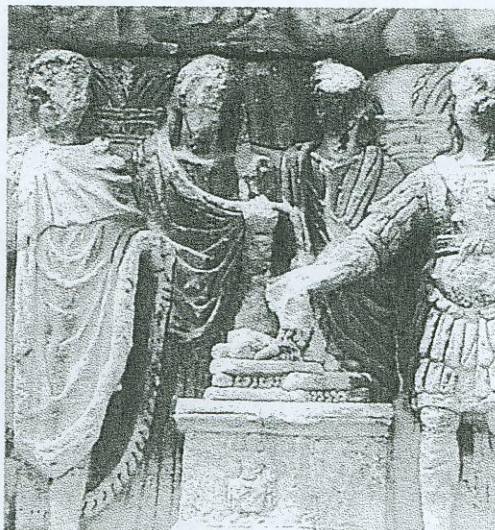
στα γλυπτά των ντόπιων τεχνιτών συχνά είναι εμφανείς επιδράσεις από την Αττική, τη Μ. Ασία ή τη Δύση⁶¹. Αγάλματα θεοτήτων, συχνά αντίγραφα, όπως είδαμε, μεγάλων δημιουργιών της κλασικής εποχής, αυτοκρατόρων, όπως του Αυγούστου, του Βεσπασιανού και του Σεπτιμίου Σεβήρου, διάφορα πορτρέτα, ανάγλυφες στήλες, αναθηματικοί ή επιτύμβιοι βωμοί, κυκλικά επιτύμβια ανάγλυφα, σαρκοφάγοι, που συχνά διακοσμούνται με μυθολογικά επεισόδια, όπως π.χ. Αμαζονομαχίες ή Διονυσιακές σκηνές⁶², ψηφιδωτά, πήλινα και γυάλινα αγγεία ή ειδώλια ποικίλων σχημάτων και τύπων, χρυσά και ασημένια κοσμήματα διακοσμημένα με ημιπολύτιμους λίθους⁶³, είναι συχνά πολύ υψηλής ποιότητας. Όλα αυτά αποτελούν αψευδείς μάρτυρες του οικονομικού και καλλιτεχνικού πλούτου της πόλης κατά τη ρωμαϊκή περίοδο.

Πλούσια είναι και τα κτερίσματα από τάφους, που έχουν ερευνηθεί στα δύο νεκροταφεία της πόλης. Στα πρώιμα ρωμαϊκά χρόνια φαίνεται ότι υπερισχύει η συνήθεια της καύσης των νεκρών, ενώ στα μετέπειτα χρόνια ο ενταφιασμός τους. Οι τάφοι για τις μεσαίες και κατώτερες κοινωνικά τάξεις ήταν συνήθως οι λακκοειδείς, οι κεραμοσκεπείς, ιδιαίτερα συχνοί, και οι κιβωτιόσχημοι. Οι πλουσιότεροι χρησιμοποιούσαν τους κιβωτιόσχημους τάφους και συχνά τους θαλαμοειδείς με πλινθόκτιστη καμάρα και μεγάλο νεκρικό θάλαμο, και φυσικά τις μαρμάρινες σαρκοφάγους. Μερικές φορές πάνω από τους τάφους υψώνονταν απλά ορθογώνια ή τετράγωνα δωμάτια, συνήθως μικρών διαστάσεων, που προορίζονταν για την τέλεση διαφόρων λατρευτικών τελετών προς τιμήν των νεκρών. Στους τάφους έστηναν συχνά ολόσωμα αγάλματα ή προτομές, ανάγλυφες στήλες ή βωμούς, όπου εικονιζόταν ο νεκρός⁶⁴.

Κατά την όψιμη αρχαιότητα, στα τέλη του 3ου αι. και στις αρχές του 4ου αι. μ.Χ., οι σημαντικές πολιτικές ανακατατάξεις που συνέβησαν στη ρωμαϊκή αυ-

τοκρατορία εννόησαν ιδιαίτερα τη Θεσσαλονίκη. Τη διοίκηση των Βαλκανίων ανέλαβε ο Καίσαρας Γαλέριος Μαξιμιανός ο οποίος, μετά τη νικηφόρα εκστρατεία του εναντίον των Περσών το 297 μ.Χ., έστρεψε το ενδιαφέρον του προς τη Θεσσαλονίκη. Έκτισε εδώ ένα τεράστιο ανακτορικό συγκρότημα, συνολικής έκτασης γύρω στα 150 στρέμματα, στο ΝΑ τμήμα της πόλης, αφού προηγουμένως ισοπεδώθηκε ο χώρος και μπαζώθηκαν οι προϋπάρχουσες κατασκευές⁶⁵. Η σημερινή Καμάρα, ένα από τα πιο γνωστά μνημεία της πόλης, φαίνεται να προηγήθηκε λίγο χρονικά και να εντάχθηκε εκ των υστέρων στο ανακτορικό αυτό συγκρότημα⁶⁶. Πρόκειται για ένα θριαμβικό τόξο με το οποίο τιμήθηκε ο Γαλέριος από τους Θεσσαλονικείς, ίσως με αφορμή την πρόθεση ή ακόμη και την απόφασή του να κάνει την πόλη τους πρωτεύουσά του το 299 μ.Χ. Το τόξο αυτό πρέπει να κτίστηκε αμέσως μετά το 299 μ.Χ. και ει-

Το θριαμβικό τόξο, η γνωστή Καμάρα της Θεσσαλονίκης, χτίστηκε αμέσως μετά το 299 π.Χ., για να τιμήσει τον Καίσαρα Γαλέριο Μαξιμιανό. Τα ανάγλυφα εικονίζουν λεπτομέρειες από τη νικηφόρα εκστρατεία του Γαλερίου εναντίον των Περσών (297/298 μ.Χ.).

κονίζει κυρίως επεισόδια από τη θριαμβευτική εκστρατεία του Γαλερίου εναντίον των Περσών το 297/8 μ.Χ., ενώ συγχρόνως αντικατοπτρίζει και το ιδεολογικό υπόβαθρο της Τετραρχίας. Το μνημείο ήταν στεγασμένο και αποτελούνταν από δύο τριπλά τόξα, τοποθετημένα παράλληλα, με το μεσαίο άνοιγ-

Τμήμα του τεράστιου ανακτορικού συγκροτήματος, που έκτισε στη Θεσσαλονίκη ο Καίσαρας Γαλέριος Μαξιμιανός μετά τη νίκη του εναντίον των Περσών (297/298 μ.Χ.). Βρίσκεται στη σημερινή πλατεία Ναβαρίνου.

μά τους πολύ μεγαλύτερο. Σήμερα σώζονται μόνον οι τρεις πεσσοί από το δυτικό τόξο.

Το κυκλικό οικοδόμημα, γνωστό ως Ροτόντα, που κι αυτό ανήκει στο Γαλεριανό συγκρότημα, ήταν ίσως ναός αφιερωμένος στο Δία.

Στην αρχική μορφή του ήταν ένας μεγάλος κυλινδρικός χώρος, πλούσια διακοσμημένος με ορθομαρμαρώσεις και ναϊσκους με μικρούς κίονες και κιλλίβαντες, στεγαζόταν με ημισφαιρικό θόλο, είχε είσοδο στη νότια πλευρά και περικλειόταν από έναν περίβολο⁶⁷.

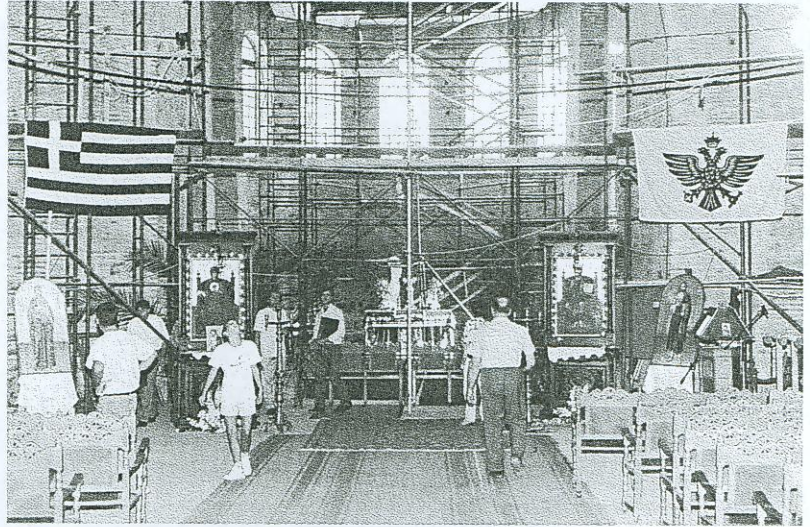
Στο κυρίως ανάκτορο, που είχε πιθανόν κύρια πρόσβαση από το νότο και δάπεδα διακοσμημένα με ψηφιδωτά και μαρμαροθετήματα, είχαμε περιστύλια, γύρω από τα οποία αναπτύσσονταν διά-

Στο γαλεριανό συγκρότημα επιβλητική θέση κατείχε η Ροτόντα, ένα αρχικά μεγάλο κυλινδρικό και αρχιτεκτονικά πρωτότυπο οικοδόμημα. Η ανατολική προέκταση αποτελεί νεότερο πρόσκτισμα, που προστέθηκε αργότερα, όταν το ρωμαϊκό αυτό μνημείο μετατράπηκε σε χριστιανικό ναό.

φορα δωμάτια, συχνά διώροφα. Ανάμεσα στους χώρους του ξεχωρίζουν μια εντυπωσιακή αίθουσα με αφιδωτή απόληξη στη μια στενή πλευρά της, ένα πολυτελές νυμφαίο, ένα αφιδωτό κτίριο με προθάλαμο στη σημερινή οδό Γούναρη⁶⁸ κ.ά. Ιδιαίτερα πλούσιος σε γλυπτό διάκοσμο και με εντυπωσιακά μαρμαροθετήματα είναι ένας χώρος που ανασκάφηκε λίγο νοτιότερα.

Εξωτερικά είναι οκταγωνικός, ενώ στο εσωτερικό του ανοίγονται επτά ημικυκλικές κόγχες, από τις οποίες αυτή που βρίσκεται απέναντι από την είσοδο είναι μεγαλύτερη. Η πρόσβαση σ' αυτόν γινόταν μέσω ενός ευρύχωρου προθαλάμου, οι δύο στενές πλευρές του οποίου κατέληγαν σε αφίδα. Ίσως το πολυτελές αυτό κτίριο να χρησίμευσε ως αίθουσα του θρόνου⁶⁹. Από τη γύρω περιοχή προέρχεται και ένα σημαντικό μαρμάρινο τόξο, που χρονολογείται το 308-311 μ.Χ. Διακοσμούσε κόγχη μιας στοάς στα ΝΑ

του οκταγωνικού χώρου και απεικονίζει στο εσωράχιο του κεφαλή Διονύσου, ενώ στο μέτωπο την προσωποποίηση της Θεσσαλονίκης και την προτομή του ίδιου του Γαλερίου. Στις πλάγιες όψεις του έχουμε τον Πάνα και μια Νύμφη⁷⁰. Ένα μεγάλο κυκλικό κτίριο, που έχει αποκα-

Η Ροτόντα δοκιμάστηκε — όπως και τα περισσότερα μνημεία της Θεσσαλονίκης — από τους σεισμούς του 1978. Οι εργασίες που έγιναν από την Αρχαιολογική Υπηρεσία (στην ευθύνη της οποίας ανήκει η Ροτόντα) για την αποκατάσταση και την ενίσχυσή της ανέδειξαν τη λαμπρότητα και την αρχιτεκτονική αρτιότητα του μοναδικού ρωμαϊκού μνημείου της Ελλάδας.

Στο ανακτορικό συγκρότημα του Γαλερίου κεντρική θέση είχε το λεγόμενο Οκτάγωνο, ένα κτίσμα που πήρε την ονομασία του από το εξωτερικό του σχήμα και που πιθανότατα χρησιμοποιήθηκε ως αίθουσα του θρόνου.

λυφτεί κάτω από τον σημερινό κινηματογράφο Ναυαρίνο, δεν αποκλείεται να έγινε για να χρησιμοποιηθεί ως αυτοκρατορικό Μουσείο⁷¹. Οργανικό τμήμα του ανακτόρου ήταν και ο Ιππόδρομος, που κατέλαβε το χώρο ανάμεσα στο κυρίως ανάκτορο και στο νοτιότερο σκέλος του ανατολικού τείχους. Η κύρια είσοδός του ήταν πιθανόν στο βόρειο τμήμα του, πολύ κοντά στη Via Regia, ενώ η σφενδόνη του έφτανε ως το ύψος της σημερινής οδού Μητροπόλεως. Ο στίβος του βρισκόταν, κατά ένα μεγάλο μέρος, στη σημερινή πλατεία Ιπποδروμίου⁷². Με το Γαλεριανό ανακτορικό συγκρότημα πιθανόν σχετίζεται και ένα μεγάλο οικοδόμημα, που τμηματικά αποκαλύπτεται στα δυτικά του, στη σημερινή οδό Πρίγκηπος Νικολάου. Η μια καμπύλη απόληξή του, που έχει εντοπιστεί στο ύψος περίπου της σημερινής οδού Απελλού, δεν αποκλείει την πιθανότητα να έχουμε εδώ π.χ. ένα θέατρο ή αμφιθέατρο⁷³.

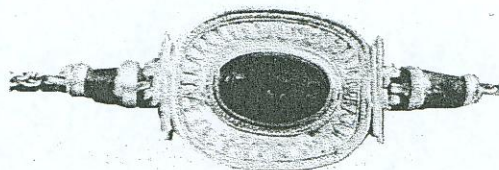
Το λιμάνι που κατασκεύασε ο Μεγ. Κωνσταντίνος στη Θεσσαλονίκη, περίπου στη θέση όπου σήμερα είναι η πλατεία Ελευθερίας, είναι το τελευταίο μεγάλο δημόσιο έργο που έγινε στην πόλη κατά την όψιμη αρχαιότητα⁷⁴. Αντικατέστησε το παλιότερο, οπωσδήποτε μικρό, λιμάνι των ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων, που κατά μια άποψη βρισκόταν στο ΝΑ τμήμα της πόλης, νότια του ανακτόρου του Γαλερίου⁷⁵.

Η Θεσσαλονίκη και κατά τον 4ο αι. μ.Χ. δεν παύει να είναι ένα σημαντικό οικονομικό και καλλιτεχνικό κέντρο, όπως

μας βεβαιώνουν ορισμένα γλυπτά που έχουν βρεθεί στην πόλη, ανάμεσα στα οποία μνημονεύω ένα ωραίο ανάγλυφο που εικονίζει την κελτική θεά Επόνια και ορισμένα τραπεζοφόρα, ως επί το πλείστον μικρασιατικών εργαστηρίων⁷⁶. Εδώ θα πρέπει να αναφερθεί και ένας ασημένιος δίσκος, που βρέθηκε μαζί με άλλα ασημένια σκεύη στο Kaiseraugst της Ελβετίας. Ο δίσκος αυτός απεικονίζει επεισόδια από τη ζωή του Αχιλλέα, και από την επιγραφή που φέρει συμπεραίνουμε ότι είναι μάλλον έργο του Θεσσαλονικέα καλλιτέχνη Πανσιλύπου, παρά ιδιοκτησία του⁷⁷.

Τέλος, θα πρέπει να αναφερθεί ότι η Θεσσαλονίκη σε όλη τη διάρκεια της αυτοκρατορικής εποχής και ως την εποχή του Γαλλιηνού έκοβε δικά της νομίσματα. Πλάι σ' αυτά που εικονίζουν τους αυτοκράτορες και τα μέλη των οικογενειών τους, έχουμε και άλλα που παριστάνουν σημαντικές θεότητες της πόλης, όπως τον Κάβειρο, τη Νίκη, τον Πάνα, την Τύχη της πόλης κ.ά., ιδιαίτερα μάλιστα τις δύο πρώτες. Πρόκειται δηλαδή για νομίσματα όπου δεν εικονίζεται ο αυτοκράτορας ή μέλος της οικογένειάς του, και είναι γνωστά στους ειδικούς ως ψευδοαυτόνομα⁷⁸.

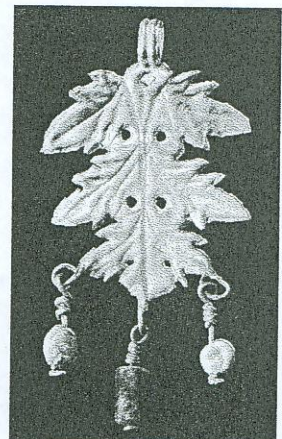
Εν κατακλείδι μπορούμε να πούμε ότι με βάση τις μέχρι σήμερα γνώσεις μας, που προέρχονται τόσο από γραπτές και επιγραφικές μαρτυρίες όσο και από ανασκαφικές έρευνες, η Θεσσαλονίκη ήκμασε κατά τη διάρκεια της ρωμαϊκής εποχής, ιδιαίτερα μάλιστα κατά την εποχή των Σεβήρων και της Τετραρχίας.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Γ. Βελένης, *Τα τείχη της Θεσσαλονίκης* (1989) κυρίως σ. 14 κ.ε. (δακτυλόγραφη εργασία κατατεθειμένη στη Βιβλιοθήκη του Τομέα Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης). Πρβλ. και Π. Αδάμ-Βελένη, «Στοιχεία της ελληνιστικής Θεσσαλονίκης», *ΑΕΜΘ*, 3 (1989), σ. 228 κ.ε.
 2. Τίτος Λίβιος, XLIV 10.
 3. Massimo Vitti, *Το πολεοδομικό σχέδιο της αρχαίας Θεσσαλονίκης και η εξέλιξή του*, Ρώμη-Θεσσαλονίκη 1990, I, σ. 42 κ.ε., II, 21 κ.ε. αριθ. 47, όπου και σχετική βιβλιογραφία (δακτυλόγραφη διατριβή, κατατεθειμένη στη Βιβλιοθήκη του Τομέα Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης). Πρβλ. και *Θεσσαλονίκη 1986*, σ. 29 κ.ε. (Μ. Αυλωνίτου-Τσιμπίδου).
 4. Αυτό ενισχύεται και από το ότι τα ελληνιστικά νεκροταφεία έχουν εντοπιστεί στα δυτικά και ανατολικά άκρα της πόλης, στις ίδιες περιοχές όπου είχαμε τα νεκροταφεία των ρωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων.
 5. Χ. Μπακιρτζής, «Η θαλάσσια οχύρωση της Θεσσαλονίκης», *Βυζαντινά*, 7 (1975), σ. 296-297 και σημ. 21. Για το παραθάλασσιο τείχος της Θεσσαλονίκης, βλ. και J.-M. Spieser, «Note sur le rempart maritime de Thessalonique», *Travaux et Mémoires*, 8 (1981: Hommage à M. Paul Lemerle), σ. 477 κ.ε.
 6. Πρβλ. Vitti, *ό.π.*, σ. 68 κ.ε., 124 κ.ε. Για τη Μαρώνεια, που έχει έκταση πάνω από 4000 στρέμματα, βλ. Δ. Λαζαρίδης, *Μαρώνεια και Ορθογορία*, Αθήνα 1972, σ. 43 και Σχ. 36. Αντίθετα ο Βελένης, *Τα τείχη της Θεσσαλονίκης* (ό.π. σημ. 1), σ. 25 κ.ε., πιστεύει ότι η ελληνιστική πόλη ήταν πολύ μικρότερη. Πρβλ. και Αδάμ-Βελένη, *Στοιχεία της ελληνιστικής Θεσσαλονίκης* (ό.π. σημ. 1), σ. 234-5. Για την ελληνιστική Θεσσαλονίκη, βλ. και G. M. Cohen, *The Hellenistic Settlements in Europe, the Islands, and Asia Minor*, Berkeley 1995, σ. 101-102, 104-105 σημ. 4-12.
 7. *IG X*, 2.1 αριθ. 5.
 8. *Θεσσαλονίκη 1986*, σ. 27 (Μ. Αυλωνίτου-Τσιμπίδου).
 9. Φ. Πέτσας, *ΑΔ*, 22 (1967), Χρονικά, σ. 386 και *ΑΔ*, 23 (1968), Χρονικά, πίν. 280α. Πρβλ. Αυλωνίτου-Τσιμπίδου, *ό.π.*, σ. 27 και εικ. 10, και Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού, «Ο πάρινος Άτλας από την αρχαία Αγορά της Θεσσαλονίκης», στο *Regional Schools in Hellenistic Sculpture* (υπό εκτύπωση). Για τα γλυπτά που εκτίθενται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, βλ. Γ. Δεσπίνης – Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού – Εμμ. Βουτυράς, *Κατάλογος Γλυπτών του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης I*, Θεσσαλονίκη 1997, και Ι. Βοκοποπούλου, *Οδηγός Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης*, Αθήνα 1996.

10. Διοδ. Σικελιώτης, XXXII 15, και M. Vickers, «Hellenistic Thessaloniki», *Journal of Hellenic Studies*, 92 (1972), σ. 166-167. Σε πρόσφατες ανασκαφές στην πλατεία Διοικητηρίου (βλ. παρακάτω και σημ. 11α) βρέθηκε κεραμίδα που φέρει την επιγραφή «ΒΑΣΙΛΙΚΟΣ» (εννοείται «κέραμος»)
 11. Vickers, *ό.π.*, σ. 170. Πρβλ. Αδάμ-Βελένη, *Στοιχεία της ελληνιστικής Θεσσαλονίκης* (ό.π. σημ. 1), σ. 235.
 11α. Βλ. Αν. Τασιά, *ΑΕΜΘ*, 10 (1997), και «Αρχαία Μακεδονία», *Έκτο Διεθνές Συμπόσιο* (υπό εκτύπωση). Της ίδιας, «Η σωστική ανασκαφή της ΙΣΤ' Εφορείας στην πλατεία Διοικητηρίου», *ΑΕΜΘ*, 7 (1993), σ. 329 κ.ε.
 11β. Βλ. π.χ. Ι. Βοκοποπούλου, *Ελληνική Τέχνη. Αργυρά και χάλκινα έργα τέχνης*, Αθήνα 1997, σ. 206-207, 281 αρ. 226-227.
 12. Χ. Μακαρόνας, «Από τας οργανώσεις νέων της αρχαίας Θεσσαλονίκης», *ΕΕΦΣΘ*, 6 (1950), σ. 293 κ.ε. και κυρίως 304 κ.ε. Πρβλ. Vitti, *Το πολεοδομικό σχέδιο της αρχαίας Θεσσαλονίκης I* (ό.π. σημ. 3), σ. 45-46, 89.
 13. Αδάμ-Βελένη, *Στοιχεία της ελληνιστικής Θεσσαλονίκης* (ό.π. σημ. 1), σ. 233-234.
 14. Χ. Μακαρόνας, «Χρονικά Αρχαιολογικά», *Μακεδονικά*, 1 (1940), σ. 464 κ.ε., Vickers (ό.π. σημ. 10), σ. 164-165, Vitti, *Το πολεοδομικό σχέδιο της αρχαίας Θεσσαλονίκης I* (ό.π. σημ. 3), σ. 42-43 και II, σ. 21-22 αριθ. 47, *Θεσσαλονίκη 1986*, σ. 29 κ.ε. (Μ. Αυλωνίτου-Τσιμπίδου). Βιβλιογραφία για το Σαραπίο της Θεσσαλονίκης βλ. και παρακάτω σημ. 44.
 15. Σ. Πελεκίδης, *Από την πολιτείαν και την κοινωνίαν της αρχαίας Θεσσαλονίκης*, *ΕΕΦΣΘ*, παράρτημα 2, Θεσσαλονίκη 1934, σ. 5 κ.ε., L. Moretti, *Iscrizioni storiche ellenistiche*, τόμ. 2, Φλωρεντία 1975, αριθ. 111, *IG X* 2.1 αριθ. 3.
 16. Βλ. Ι. Touratsoglou, *Die Münzstätte von Thessaloniki in der römischen Kaiserzeit (32/31 v. Chr. bis 268 n. Chr.)*, Βερολίνο 1988, σ. 10 σημ. 34, Vitti, *Το πολεοδομικό σχέδιο της αρχαίας Θεσσαλονίκης II* (ό.π. σημ. 3), σ. 21-22 αριθ. 47.
 17. *Θεσσαλονίκη, 2300 χρόνια*, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 39 και αριθ. εικ. σ. 41 (Δ. Παντερμαλής). *Θεσσαλονίκη 1986*, σ. 140 (Μ. Αυλωνίτου-Τσιμπίδου), Εμμ. Βουτυράς, στο Δεσπίνης – Στεφανίδου-Τιβεριού – Βουτυράς, (ό.π. σημ. 9), αρ. 67.
 18. U. Hausmann, *Griechische Weihreliefs* (1960) 81-82, εικ. 49. Παντερμαλής, *ό.π.*, σ. 39 και αριθ. εικ. σ. 51. Εμμ. Βουτυράς, *ό.π.*, αρ. 68.
 19. Βλ. π.χ. Παντερμαλής, *ό.π.*, σ. 41-42 και εικ. σ. 48.
 20. Βλ. π.χ. *Θεσσαλονίκη 1986*, σ. 102 κ.ε. (Μ. Αυλωνίτου-Τσιμπίδου) και Βοκοποπούλου (ό.π. σημ. 9). Για ελληνιστικά κοσμήματα και είδη καλλωπισμού, βλ. π.χ. Κ. Ρωμιοπούλου, «Υστεροκλασικά ταφικά σύνολα από τη Θεσσαλονίκη», *Φίλια Έπη εις Γεώργιον Ε. Μυλωνάν*, τόμ. 3, Αθήνα 1989, σ. 207 κ.ε. Για ελληνι-

στικά κοσμήματα και ειδώλια, βλ. π.χ. Α. Δάφρα-Νικονάνου, «Κτερίσματα ελληνιστικού τάφου στη Νεάπολη της Θεσσαλονίκης», *Μακεδονικά*, 15-16 (1986), σ. 180 κ.ε. Για ελληνιστική κεραμική, βλ. π.χ. Στ. Δρούγου, «Τα πήλινα κτερίσματα του μακεδονικού τάφου στην πλατεία Συντριβανίου Θεσσαλονίκης», *ΑΕ*, 1988, σ. 71 κ.ε. Για ελληνιστικά ειδώλια της Θεσσαλονίκης βλ. και Στ. Κόρη-Κόντη, *Η κοροπλαστική της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1994.

21. *Θεσσαλονίκη 1986*, σ. 38 κ.ε. (Μ. Αυλωνίτου-Τσιμπιδου).

22. Βλ. *ΑΔ*, 35 (1980), Β 2, Χρονικά, σ. 362-364 (Ι. Βοκοτοπούλου). Η πληροφορία που αρχικά είχε δοθεί, ότι επρόκειτο για εγκαταστάσεις κεραμικού εργαστηρίου, φαίνεται ότι δεν ήταν σωστή.

23. *Θεσσαλονίκη 1986*, 125 και σελ. 129 εικ. 126 (Ε. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου).

24. Βλ. Α. Δάφρα-Νικονάνου, «Δύο επείσακτα αγγεία από τον τάφο της Νεάπολης Θεσσαλονίκης», *Αμητός, Τιμητικός Τόμος για τον καθηγητή Μανόλη Ανδρόνικο*, τόμ. 1, Θεσσαλονίκη 1987, 263 κ.ε., και της ίδιας, «Κτερίσματα ελληνιστικού τάφου στη Νεάπολη της Θεσσαλονίκης» (ό.π. σημ. 20), σ. 180 κ.ε. Για μια έγχρωμη φωτογραφία του καλάθου από φαγευτιανή, βλ. *Θεσσαλονίκη 1986*, σ. 118, εικ. 109. Βλ. και Βοκοτοπούλου (ό.π. σημ. 9), σ. 55-56.

25. Για τους μακεδονικούς τάφους της περιοχής της Θεσσαλονίκης, βλ. Κ. Σισμανίδης, «Μακεδονικοί τάφοι στην πόλη της Θεσσαλονίκης», *Θεσσαλονίκη*, 1 (1985), σ. 35 κ.ε., και του ίδιου στο *Θεσσαλονίκη 1986*, σ. 34 κ.ε.

26. *Θεσσαλονίκη 1986*, σ. 42 κ.ε. (Ι. Τουράτσογλου).

27. Για την πολεοδομία της ελληνιστικής Θεσσαλονίκης, βλ. Vickers, «Hellenistic Thessaloniki» (ό.π. σημ. 10), σ. 156 κ.ε., *Θεσσαλονίκη 1986*, σ. 24 κ.ε. (Μ. Αυλωνίτου-Τσιμπιδου), Vitti, *Το πολεοδομικό σχέδιο της αρχαίας Θεσσαλονίκης I* (ό.π. σημ. 3), σ. 36 κ.ε., 38 κ.ε., 59 κ.ε., 78 κ.ε., 83 κ.ε., 124 κ.ε., όπου και σχετική βιβλιογραφία.

28. Βλ. Vitti, *ό.π.*, σ. 43 κ.ε., με τη σχετική βιβλιογραφία. Βλ. και Αδάμ-Βελένη, «Στοιχεία της ελληνιστικής Θεσσαλονίκης» (ό.π. σημ. 1), σ. 227 κ.ε. και κυρίως 229 κ.ε., 235-236.

29. Βλ. Η. von Schoenebeck, «Die Stadtplanung des römischen Thessaloniki», *Bericht über den VI Internationalen Kongress für Archäologie*, Berlin, 21-26 August 1939, Βερολίνο 1940, σ. 478 κ.ε., Μ. Vickers, «Towards a Reconstruction of the Town Planning of Roman Thessaloniki», *Αρχαία Μακεδονία I*, Ίδρυμα Μακεδονικών Σπουδών και Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, αριθ. 122, σ. 239 κ.ε., Ν. Moutsopoulos, «Contribution à l'étude du plan de la ville de Thessalonique à l'époque romaine», *Atti del XVI Congresso di Storia dell'*

Architettura, Atene, settembre-ottobre 1969, Ρώμη 1976, σ. 187 κ.ε. Βλ. επίσης *Θεσσαλονίκη 1986*, σ. 46 κ.ε. (Ε. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου) και τη βιβλιογραφία που σημειώνεται στην παραπάνω σημ. 27.

30. Vitti, *Το πολεοδομικό σχέδιο της αρχαίας Θεσσαλονίκης I* (ό.π. σημ. 3), σ. 59 κ.ε., 75 κ.ε.

31. Vitti, *ό.π.*, σ. 60 κ.ε. Για τις πύλες της πόλης, βλ. Γ. Γούναρης, *Τα τείχη της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 31 κ.ε.

32. Βλ. Touratsoglou, *Die Münzstätten von Thessaloniki* (ό.π. σημ. 16), σ. 11, όπου και σχετική βιβλιογραφία και σελ. 13 εικ. 3 και 4.

33. Βλ. Vitti, *Το πολεοδομικό σχέδιο της αρχαίας Θεσσαλονίκης I* (ό.π. σημ. 3), σ. 61 κ.ε. Γ. Βελένης – Ι. Βοκοτοπούλου – Δ. Κυριάκου – Ζ. Αλ Σααγιάχ, «Πρόγραμμα Αρχαίας Αγοράς Θεσσαλονίκης», *ΑΕΜΘ*, 5 (1991), σ. 252.

34. Vitti, *ό.π.*, σ. 64 κ.ε. Ένας σημαντικός κάθετος δρόμος έχει εντοπιστεί και στην προς Β. προέκταση της σημερινής οδού Ι. Δραγούμη, στην περιοχή της πλατείας Διοικητηρίου. Βλ. *Τσιτσά, ό.π.* σημ. 11α.

35. Για τη ρωμαϊκή οχύρωση, βλ. Βελένης, *Τα τείχη της Θεσσαλονίκης* (ό.π. σημ. 1), σ. 31 κ.ε., Γούναρης, *Τα τείχη της Θεσσαλονίκης* (ό.π. σημ. 31), Μπακιριτζής, *Η θαλάσσια οχύρωση της Θεσσαλονίκης* (ό.π. σημ. 5), σ. 291 κ.ε., Μ. Vickers, «The late Roman walls of Thessaloniki», *Roman Frontier Studies*, 74 (1969), σ. 248 κ.ε.: Πρβλ. του ίδιου, «Further Observation on the Chronology of the Walls of Thessaloniki», *Μακεδονικά* 12 (1972), σ. 228 κ.ε. και «The Date of the Walls of Thessaloniki», *Annual of the Archaeological Museums of Istanbul*, 15-16 (1969), σ. 313 κ.ε., και J.-M. Spieser, «Note sur la chronologie des remparts de Thessalonique», *BCH*, 98 (1974), σ. 507 κ.ε. και «Note sur le rempart maritime de Thessalonique» (ό.π. σημ. 5), σ. 477 κ.ε., Vitti, *Το πολεοδομικό σχέδιο της αρχαίας Θεσσαλονίκης I* (ό.π. σημ. 3), σ. 109 κ.ε. Μ. Φουντούκου, «Παρατηρήσεις στο αμυντικό σύστημα των τειχών της Θεσσαλονίκης», *Η Θεσσαλονίκη*, 1 (1985), σ. 111 κ.ε. Για τα ανατολικά τείχη βλ. και Κ. Θεοχαρίδου, «Συμβολή στην μελέτη της πρώιμης ιστορίας των ανατολικών τειχών της Θεσσαλονίκης», *Θυμίαμα στη μνήμη της Λασκαρίνας Μπούρα*, Αθήνα 1994, σ. 309 κ.ε.

36. Για την Αγορά της Θεσσαλονίκης, βλ. Χ. Μπακιριτζής, «Περί του συγκροτήματος της Αγοράς της Θεσσαλονίκης», *Αρχαία Μακεδονία II*, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, αριθ. 155, Θεσσαλονίκη 1977, σ. 257 κ.ε., και «Παρατηρήσεις τινές περί ευρημάτων εις την ρωμαϊκήν Αγορά της Θεσσαλονίκης», *ΑΕ*, 1979, Χρονικά, σ. 23 κ.ε. Βλ. ακόμη *Θεσσαλονίκη 1986*, σ. 51 κ.ε. (Ε. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου), Vitti, *ό.π.*, σ. 83 κ.ε., 90 κ.ε., Βελένης – Βοκοτοπούλου – Κυριάκου – Σααγιάχ (ό.π. σημ. 33), σ. 247 κ.ε., Ι. Βοκοτοπούλου –

Π. Αδάμ-Βελένη, «Εργασίες στην αρχαία Αγορά της Θεσσαλονίκης», *AEMΘ*, 7 (1993), σ. 321 κ.ε.

37. Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού, «Τα αγάλματα των Μουσών από το Ωδείο της Θεσσαλονίκης», *Εγνατία* 2 (1990), σ. 73 κ.ε. Της ίδιας στο Δεσπίνης – Στεφανίδου-Τιβεριού – Βουτυράς (ό.π. σημ. 9), αρ. 93-96.

38. P. Perdrizet, «“L’Incantada” de Salonique», *Mon Piot* 31, (1930), σ. 51 κ.ε., L. Guerrini, «“Las Incantadas” di Salonico», *ArchCl*, 13 (1961), σ. 40 κ.ε., I. Baldassare, «Contributo alla precisazione cronologica de “Las Incantadas” di Salonico», *Studi Miscellanei*, 22 (1974-5), σ. 23 κ.ε. και Μπακιωτζής, «Περί του συγκροτήματος της Αγοράς» (ό.π. σημ. 36), σ. 260 κ.ε.

39. Vitti, *Το πολεοδομικό σχέδιο της αρχαίας Θεσσαλονίκης I* (ό.π. σημ. 3), σ. 84 και σημ. 10, Π σ. 46 κ.ε. αριθ. 85, όπου και σχετική βιβλιογραφία. Πρβλ. Guerrini, ό.π.

40. *Θεσσαλονίκη 1986*, σ. 80 (I. Βοκοτοπούλου), *IG X 2.1* αριθ. 275-277. Ο Τουράτσογλου, *Die Münzstätte von Thessaloniki* (ό.π. σημ. 16), σ. 15-16, σημ. 70, τα τοποθετεί στη Βιβλιοθήκη. Για την τελευταία βλ. αμέσως παρακάτω.

41. Ε. Καμπούρη, «Δημόσιον κτίσμα των ρωμαϊκών αυτοκρατορικών χρόνων στο χώρο του συγκροτήματος της αρχαίας Αγοράς Θεσσαλονίκης», *Η Θεσσαλονίκη*, 1 (1985) σ. 85 κ.ε.

42. Στρ. Πελεκίδης, «Ο τύπος της Αθηνάς των Μεδίκων», *ΑΔ*, 9 (1924/25), σ. 121 κ.ε., πίν. 1, και Γ. Δεσπίνης, «Το αντίγραφο της Αθηνάς Medici του Μουσείου Θεσσαλονίκης», *Αρχαία Μακεδονία II*, Θεσσαλονίκη 1977, σ. 95 κ.ε. Το άγαλμα αυτό, στις αρχές του 3ου αι. μ.Χ., μεταποιήθηκε σε πορτρέτο της αυτοκράτειρας Ιουλίας Δόμνας. Βλ. και Γ. Δεσπίνης στο Δεσπίνης – Στεφανίδου-Τιβεριού – Βουτυράς (ό.π. σημ. 9), αρ. 72.

43. Ed. J. Neils, *Goddess and Polis*, Princeton 1992, σ. 141 εικ. 59 και σ. 185 αριθ. 59 (J. Neils).

43α. Βλ. παραπάνω σημ. 11α.

44. Για το Σαραπείο, βλ. Χ. Μακαρόνας, «Χρονικά Αρχαιολογικά», *Μακεδονικά*, 1 (1940), σ. 464 κ.ε., *Θεσσαλονίκη 1986*, σ. 29 κ.ε. (Μ. Αυλωνίτου-Τσιμπίδου), Touratsoglou, *Die Münzstätte von Thessaloniki* (ό.π. σημ. 16), σ. 10 και σημ. 34 (βιβλιογραφία), F. Dunand, *Le culte d’ Isis dans le bassin oriental de la Méditerranée*, Leiden 1973, τόμ. 2, σ. 53 κ.ε., 182 κ.ε. και τόμ. 3, σ. 244, R. Salditt-Trappmann, *Tempel der ägyptischen Götter in Griechenland und an der Westküste Kleinasiens*, Leiden 1970, σ. 47 κ.ε., Vitti, *Το πολεοδομικό σχέδιο της αρχαίας Θεσσαλονίκης I* (ό.π. σημ. 3), σ. 78 κ.ε. και Π σ. 21 κ.ε. αριθ. 47 (με τη σχετική βιβλιογραφία). Μια σχεδιαστική απόδοση της κάτοψης του Σαραπείου έχει αποτολήσει ο R. A.

Wild, *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, τόμ. 2, 17.4 (1984), σ. 1824-25, εικ. 45, με βάση τις ανασκαφικές εκθέσεις.

45. Βλ. Μ. Ανδρόνικος, «Η Αφροδίτη της Θεσσαλονίκης», *ΑΕ*, 1985, σ. 1 κ.ε. και πίν. 1-3 και Γ. Δεσπίνης στο Δεσπίνης – Στεφανίδου-Τιβεριού – Βουτυράς (ό.π. σημ. 9), αρ. 75.

46. G. Bakalakis, «Vorlage und Interpretation von römischen Kunstdenkmälern in Thessaloniki», *AA*, 1973, σ. 680 και σημ. 39, και Salditt-Trappmann, *Tempel der ägyptischen Götter*, σ. 50-51 και πίν. 24 (εικ. 46), που υποστηρίζει ότι είναι Αθηνά. Βλ. και Γ. Δεσπίνης στο Δεσπίνης – Στεφανίδου-Τιβεριού – Βουτυράς (ό.π. σημ. 9), αρ. 76.

47. *Θεσσαλονίκη 1986*, σ. 142 (Μ. Αυλωνίτου-Τσιμπίδου) και Γ. Δεσπίνης στο Δεσπίνης – Στεφανίδου-Τιβεριού – Βουτυράς (ό.π. σημ. 9), αρ. 77.

48. Για τα ευρήματα από το Σαραπείο, βλ. και Αυλωνίτου-Τσιμπίδου, ό.π., 28 κ.ε., 31 κ.ε., 140 κ.ε. Η αναγνώριση του θεού Τοτόη οφείλεται στη Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού. Βλ. Δεσπίνης – Στεφανίδου-Τιβεριού – Βουτυράς (ό.π. σημ. 9), αρ. 46.

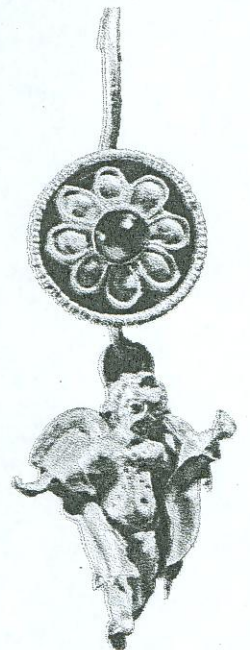
49. Μακαρόνας, «Χρονικά Αρχαιολογικά», σ. 464 κ.ε., και *Θεσσαλονίκη 1986*, σ. 29 κ.ε. και σ. 31 εικ. 14 φωτογραφία από μακέτα του ιερού με την κρύπτη.

50. Για το Σεβαστείο, βλ. *Θεσσαλονίκη 1986*, σ. 61 κ.ε. (Ε. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου). Πρβλ. Bakalakis, *Vorlage und Interpretation* (ό.π. σημ. 46), σ. 474 κ.ε. και εικ. 5 και 6, D. Pandermalis, «Zum römischen Porträt im kaiserzeitlichen Makedonien», *Klio*, 65 (1983), σ. 161-162, και Touratsoglou, *Die Münzstätten von Thessaloniki* (ό.π. σημ. 16), σ. 8-10, και Vitti, *Το πολεοδομικό σχέδιο της αρχαίας Θεσσαλονίκης I* (ό.π. σημ. 3), σ. 50-51, 79-80.

51. Βρέθηκε τον περασμένο αιώνα κατά τις εργασίες κατεδάφισης της πύλης της Καλαμαριάς, στα ανατολικά τείχη της πόλης. Βλ. *IG X 2.1* αριθ. 31, και Touratsoglou, *Die Münzstätten von Thessaloniki* (ό.π. σημ. 16), σ. 10 και σημ. 31.

52. L. Robert, «Le dieu Fulvus à Thessalonique», *Hellenica*, 2 (1946), σ. 37 κ.ε., Touratsoglou, *Die Münzstätten von Thessaloniki* (ό.π. σημ. 16), σ. 15, *Θεσσαλονίκη 1986*, σ. 62 και σ. 61 εικ. 33 (Ε. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου) και Vitti, *Το πολεοδομικό σχέδιο της αρχαίας Θεσσαλονίκης I* (ό.π. σημ. 3), σ. 80-81 και σημ. 32.

53. Για τη λατρεία του Διονύσου, βλ. Γ. Μπακαλάκης, «Ιερό Διονύσου και φαλλικά δρώμενα στη Θεσσαλονίκη», *Αρχαία Μακεδονία III*, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, αριθ. 193, *Θεσσαλονίκη 1983*, σ. 31 κ.ε. Για τη λατρεία του Καβείρου, βλ. Γ. Τουράτσογλου, «Του αγιωτάτου πατρίου θεού Καβείρου...», *Η Θεσσαλονίκη*, 1 (1985), σ. 71 κ.ε., όπου το

ιερό του τοποθετείται κοντά στην εκκλησία του Αγ. Δημητρίου. Για τον Απόλλωνα Πύθιο βλ. Touratsoglou, *Die Münzstätten von Thessaloniki* (ό.π. σημ. 16), 17 και σημ. 82. Ενδείξεις για λατρεία της Κυβέλης προέκυψαν από τις πρόσφατες ανασκαφές στην πλατεία Διοικητηρίου. Βλ. παραπάνω σημ. 11α. Για τη λατρεία του Αινεία, βλ. Μ. Hatzopoulos, *Bull. épigr.*, 1987, αρ. 680. Λατρείες στην αρχαία Θεσσαλονίκη πραγματεύεται και μια αδημοσίευτη διατριβή στο Harvard, από τον H. Hendrix, *Thessalonicians Honor Romans*, Th. D. Dessertation, H.D.S., 1984. Για την πληροφορία αυτήν ευχαριστώ θερμά τον συνάδελφο Α. Μέντζο.

54. Για τις θέρμες στην περιοχή της Αχειροποιήτου, βλ. Χ. Μπακιτζής, «Ρωμαϊκός λουτρόν και η Αχειροποιήτος της Θεσσαλονίκης», *Αφιέρωμα στη μνήμη Στυλιανού Πελεκανίδη*, Θεσσαλονίκη 1983, κυρίως σ. 319 κ.ε., ενώ στις σ. 325-326 γίνεται λόγος για τις θέρμες στην περιοχή του Αγ. Δημητρίου. Για τις θέρμες που σχετικά πρόσφατα βρέθηκαν κοντά στην εκκλησία της Αγ. Σοφίας, βλ. *ΑΔ*, 35 (1980), *Χρονικά Β2*, σ. 360 κ.ε., *ΑΔ*, 38 (1983), *Χρονικά Β2*, 265 κ.ε. (Ι. Βοκοτοπούλου) και Π. Αδάμ-Βελένη, «Το υπόγειο στην οδό Μακένζυ Κινγκ 12», *Ενεήγητα Επτά*, 4 (1996), σ. 36-37. Βλ. και Vittì, *Το πολεοδομικό σχέδιο της αρχαίας Θεσσαλονίκης II* (ό.π. σημ. 3), σ. 78-79 αριθ. 129 (για τις θέρμες του Αγ. Δημητρίου), σ. 42-43 αριθ. 81 (για τις θέρμες της Αχειροποιήτου) και σ. 49-50 αριθ. 89 (για τις θέρμες της Αγ. Σοφίας). Πρβλ. και Ι. Κανονίδης, «Σωστική ανασκαφή πλατείας Διοικητηρίου», *ΑΕΜΘ*, 4 (1990), σ. 259.

55. Για το νυμφαίο βλ. Vittì, *ό.π.*, σ. 50-51 αριθ. 90, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

56. Γ. Ασημακοπούλου-Ατζακά, «Κατάλογος ψηφιδωτών δαπέδων με ανθρώπινες μορφές στον ελληνικό χώρο», *Ελληνικά*, 26 (1973), σ. 223 κ.ε., και Touratsoglou, *Die Münzstätten von Thessaloniki* (ό.π. σημ. 16), σ. 17 σημ. 82, και *Θεσσαλονίκη 1986*, σ. 153-154 (Ε. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου).

57. *ΑΔ*, 20 (1965), *Χρονικά Β2*, σ. 410 κ.ε., πίν. 459-461 (Μ. Καραμανώλη-Σιγανίδου), *Θεσσαλονίκη 1986*, σ. 64 κ.ε., 62 εικ. 34, 154-155 και εικ. 163 (Ε. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου), και Vittì, *Το πολεοδομικό σχέδιο της αρχαίας Θεσσαλονίκης II* (ό.π. σημ. 3), σ. 74 αριθ. 123, όπου και σχετική βιβλιογραφία. Για την παραμονή του Κικέρωνα στη Θεσσαλονίκη, βλ. J. W. Loomis, «Cicero and Thessaloniki, Politics and Provinces», *Αρχαία Μακεδονία II*, Θεσσαλονίκη 1977, σ. 169 κ.ε.

58. Βλ. Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού, *Τραπεζοφόρα του Μουσείου Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 13 κ.ε. και κυρίως 15 κ.ε. και 21 κ.ε.

59. *Θεσσαλονίκη 1986*, σ. 70 κ.ε. και 148 κ.ε. (Ε. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου).

60. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου, *ό.π.*, σ. 70 και 154.

61. Βλ. Στεφανίδου-Τιβεριού, *Τραπεζοφόρα του Μουσείου Θεσσαλονίκης* (ό.π. σημ. 58), σ. 23 κ.ε., και της ίδιας *Το μικρό τόξο του Γαλερίου στη Θεσσαλονίκη*, Αθήναι 1995, 83 κ.ε. και κυρίως 87 κ.ε., όπου και σχετική βιβλιογραφία. Ειδικά για αττικές επιδράσεις βλ. Η. Brandenburg, «Spätantike und frühchristliche Skulptur in Thessaloniki», *Εισηγήσεις του δεκάτου Διεθνούς Συνεδρίου Χριστιανικής Αρχαιολογίας* (Θεσσαλονίκη, 28 Σεπτεμβρίου-4 Οκτωβρίου 1980), Θεσσαλονίκη 1980, σ. 121 κ.ε.

62. Βλ. σχετικά Α. Rüsçh, «Das kaiserzeitliche Porträt in Makedonien», *JdI*, 84 (1969), 59 κ.ε., G. Koch-H. Sichtermann, «Römische Sarkophage», *Handbuch der Archäologie*, Μόναχο 1982, κυρίως σ. 350 κ.ε., Στεφανίδου-Τιβεριού, *Τραπεζοφόρα του Μουσείου Θεσσαλονίκης* (ό.π. σημ. 58), σ. 23 κ.ε., της ίδιας *Το μικρό τόξο του Γαλερίου στη Θεσσαλονίκη*, *ό.π.*, σ. 30 κ.ε., 36 κ.ε., Μ. Alexandrescu-Vianu, «Les stèles funéraires de la Macédoine Romaine», *Dacia*, 19 (1975) σ. 183 κ.ε., Μ. Λαγογιάννη, *Πορτραίτα σε ταφικά μνημεία της Μακεδονίας κατά την περίοδο της Ρωμαιοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1983, κυρίως σ. 79 κ.ε., Μ. Andronicos, «Portrait de l'ère républicaine au musée de Thessalonique», *Mon Piot*, 51 (1960), σ. 37 κ.ε., Bakalakis, *Vorlage und Interpretation* (ό.π. σημ. 46), σ. 671 κ.ε., Pandermalis, *Zum römischen Porträt* (ό.π. σημ. 50), σ. 161 κ.ε. και *Θεσσαλονίκη 1986*, σ. 75 κ.ε. και 135 κ.ε. και εικ. σελ. 71 (Ε. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου).

63. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου, *ό.π.*, σ. 70 κ.ε., 72 κ.ε., 122 κ.ε. και κυρίως 124 κ.ε. Για ειδώλια της ρωμαϊκής Θεσσαλονίκης βλ. Κόρτη-Κόντη (ό.π. σημ. 20).

64. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου, *ό.π.*, σ. 66 κ.ε. και 69 κ.ε. Βλ. και Π. Αδάμ-Βελένη-Κ. Κωνσταντούλας, «Ρωμαϊκοί τάφοι σε τμήμα του δυτικού νεκροταφείου Θεσσαλονίκης στην οδό Λαγκαδά», *ΑΕΜΘ*, 5 (1991), σ. 221 κ.ε. και Ντ. Κουσουλάκου, «Ανασκαφή ανατολικού νεκροταφείου Θεσσαλονίκης», *ΑΕΜΘ*, 7 (1993), σ. 311 κ.ε.

65. Για το γαλεριανό συγκρότημα, βλ. Moutsopoulos, *Contribution à l'étude du plan* (ό.π. σημ. 28), σ. 187 κ.ε., Μ. Cagiano de Azevedo, «Il palazzo imperiale di Salonico», *Felix Ravenna*, 117 (1979), σ. 7 κ.ε., J-M. Spieser, *Thessalonique et ses monuments du IVe au VIe siècle. Contribution à l'étude d'une ville paléochrétienne*, Παρίσι 1984, σ. 97 κ.ε. και κυρίως 110 κ.ε. Πρβλ. *Θεσσαλονίκη 1986*, σ. 56 κ.ε. (Ε. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου), Vittì, *Το πολεοδομικό σχέδιο της αρχαίας Θεσσαλονίκης I* (ό.π. σημ. 3), σ. 96 κ.ε., του ίδιου, «Il Palazzo di Galerio a Salonico», *Journal of Ancient Topography* 3 (1993), 77 κ.ε. Βιβλιογραφία σχετική με το γαλεριανό συγκρότημα βλ. και στον

- H. P. Laubscher, *Der Reliefschmuck des Galeriusbogens in Thessaloniki*, Βερολίνο 1975, σ. 4 κ.ε. κυρίως 9 κ.ε. και σελ. 11 σημ. 78.
66. Από την πλούσια βιβλιογραφία αναφέρω τις μονογραφίες του Laubscher, *ό.π.*, της M. S. Pond Rothman, *The Arch of Galerius: A Sculptural Record of the Age of Tetrarchies*, Λονδίνο 1979 (πρβλ. της ίδιας και στο *AJA*, 81, 1977, σ. 427 κ.ε.), του X. Μακαρόνα, *Η «Καμάρα», το θριαμβικό τόξο του Γαλερίου στη Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη 1969. Βλ. ακόμη G. Velenis, «Architektonische Probleme des Galeriusbogens in Thessaloniki», *AA*, 1979, σ. 249 κ.ε., και «Nachtragliche Beobachtungen am Oberbau des Galeriusbogens in Thessaloniki», *AA*, 1983, σ. 273 κ.ε., H. Meyer, «Die Frieszyklen am sogenannten Triumphbogen des Galerius in Thessaloniki», *Jdl*, 95 (1980), σ. 374 κ.ε., W. Raeck, «Tu fortiter, ille sapienter, Augusti und Caesares im Reliefschmuck des Galeriusbogens von Thessaloniki», *Festschrift für Nikolaus Himmelmann*, Mainz am Rhein 1989, σ. 453 κ.ε.
67. Για τη Ροτόντα, βλ. Θ. Παζαράς, *Η Ροτόντα του Αγ. Γεωργίου στη Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη 1985 (στις σ. 55 κ.ε. βιβλιογραφία), Spieser, *Thessalonique et ses monuments* (ό.π. σημ. 65), σ. 125 κ.ε., G. Velenis, «Some Observations on the Original Form of the Rotunda in Thessaloniki», *Balkan Studies*, 15 (1974), 298 κ.ε. και Vitti, *Το πολεοδομικό σχέδιο της αρχαίας Θεσσαλονίκης II* (ό.π. σημ. 3), σ. 66 κ.ε. αριθ. 111 και K. Θεοχαρίδου, «Η Ροτόντα της Θεσσαλονίκης», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 16 (1991-1992), σ. 57 κ.ε.
68. Βλ. τη βιβλιογραφία της σημ. 65. Για το αφιδωτό κτίριο, βλ. και Φ. Πέτσα, «Αγιά-Πέλλα-Θεσσαλονίκη», *Αρχαία Μακεδονία I*, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 224 κ.ε., και Vitti, *ό.π.*, σ. 60 κ.ε. αριθ. 101.
69. Βλ. Γ. Κνιθάκης, «Το Οκτάγωνο της Θεσσαλονίκης», *AA*, 30 (1975), Αι Μελέται, σ. 90 κ.ε., X. Μακαρόνας, «Το Οκτάγωνο της Θεσσαλονίκης», *ΠΑΕ*, 1950, σ. 303 κ.ε., X. Μπούρας, «Νέες παρατηρήσεις στο Οκτάγωνο της Θεσσαλονίκης», *Πρακτικά 10ου Διεθνούς Συνεδρίου Χριστιανικής Αρχαιολογίας*, τόμ. 2, Αθήνα 1984, σ. 33 κ.ε., M. Vickers, «Observations on the Octagon at Thessaloniki», *JRS*, 63 (1973), σ. 111 κ.ε., Vitti, *ό.π.*, σ. 54 κ.ε. αριθ. 97. Για τη χρονολόγησή του βλ. και Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού, *Το μικρό τόξο του Γαλερίου στη Θεσσαλονίκη* (ό.π. σημ. 61), 97 κ.ε.
70. Βλ. B. R. Calza, *Iconographia Romana Imperiale, da Carausio a Giuliano (287-363 d.C.)*, Ρώμη 1972, σ. 141 κ.ε. αριθ. 53, 151 κ.ε. αριθ. 64, πίν. XXXVI, 100-1 και XLIII, 124, Rüsck, *Das kaiserzeitliche Porträt* (ό.π. σημ. 62), σ. 97 κ.ε., 194 M 20, εικ. 109, Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού, *Το μικρό τόξο, ό.π.* και στο Δεσπίνης – Στεφανίδου-Τιβεριού – Βουτυράς (ό.π. σημ. 9), αρ. 141.
71. Βλ. Vitti, *Το πολεοδομικό σχέδιο της αρχαίας Θεσσαλονίκης II* (ό.π. σημ. 3), σ. 57 κ.ε., αριθ. 99, και *AA*, 21 (1966), Χρονικά Β 2, σ. 332 σχ. 1.
72. Βλ. J. Humphry, *Roman Circuses Arenas for Chariot Racing*, Λονδίνο 1986, σ. 625 κ.ε., Spieser, *Thessalonique et ses monuments* (ό.π. σημ. 65), σ. 104 κ.ε., Moutsopoulos, *Contribution à l'étude du plan* (ό.π. σημ. 28), σ. 218 κ.ε., M. Vickers, «The Hippodrome at Thessaloniki», *JRS*, 62 (1972), σ. 25 κ.ε., Vitti, *ό.π.*, σ. 58 κ.ε. αριθ. 100.
73. Γ. Βελένης και Π. Αδάμ-Βελένη, «Ρωμαϊκό θέατρο στη Θεσσαλονίκη», *ΑΕΜΘ*, 3 (1989), σ. 241 κ.ε., και «Το θέατρο-στάδιο στη Θεσσαλονίκη», *Αρχαιολογία*, 46 (1993), σ. 69 κ.ε.
74. Για λείψανα της όψιμης αρχαιότητας που ήρθαν στο φως στην πλατεία Διοικητηρίου, βλ. Δ. Κανονίδης, «Σωστική ανασκαφή στο χώρο της πλατείας Κυπρίων αγωνιστών (Διοικητηρίου) - Θεσσαλονίκη 1993», *ΑΕΜΘ*, 7 (1993), σ. 343 κ.ε. και Αν. Τασιά, «Η σωστική ανασκαφή της ΙΣΤ' Εφορείας στην πλατεία Διοικητηρίου», *ΑΕΜΘ*, 7 (1993), κυρίως 332 κ.ε.
75. Vickers, *Hellenistic Thessaloniki* (ό.π. σημ. 10), σ. 169, Μπακιριτζής, «Η θαλάσσια οχύρωση της Θεσσαλονίκης» (ό.π. σημ. 5), σ. 320 κ.ε., Κνιθάκης, «Το Οκτάγωνο της Θεσσαλονίκης» (ό.π. σημ. 69), σ. 107 και σημ. 34, E. P. Dimitriadis, «The Harbour of Thessaloniki: Balkan Hinterland and Historical Development», *Αρχιός*, Τιμητικός Τόμος στον καθ. Ν. Κ. Μουτσόπουλο, Θεσσαλονίκη 1990, τόμ. 1, σ. 544 κ.ε. Την άποψη ότι υπήρχε ένα λιμάνι στο ΝΑ τμήμα της αρχαίας Θεσσαλονίκης δεν δέχεται ο Spieser, *Thessalonique et ses monuments* (ό.π. σημ. 65), σ. 10 σημ. 17. Βλ. και Vitti, *Το πολεοδομικό σχέδιο της αρχαίας Θεσσαλονίκης* (ό.π. σημ. 3), σ. 121 κ.ε.
76. Στεφανίδου-Τιβεριού, *Τραπεζοφόρα του Μουσείου Θεσσαλονίκης* (ό.π. σημ. 58), σ. 19 κ.ε. και κυρίως 22-23 (για τραπεζοφόρα). Για το ανάγλυφο με την Επόνα, βλ. Bakalakis, «Vorlage und Interpretation» (ό.π. σημ. 50), σ. 683 κ.ε. και σημ. 52, εικ. 14, Laubscher, *Der Reliefschmuck des Galeriusbogens* (ό.π. σημ. 65), σ. 149 και σημ. 707, πίν. 69, 6-7 και Στεφανίδου-Τιβεριού στο Δεσπίνης – Στεφανίδου-Τιβεριού – Βουτυράς (ό.π. σημ. 9), αρ. 148.
77. G. Bakalakis, «Πανσύλπος von Thessalonike», *Provincialia: Festschrift für Rudolf Laur-Belart*, Βασιλεία 1968, σ. 3 κ.ε.
78. Θεσσαλονίκη 1986, σ. 43 κ.ε. (I. Τουράτσογλου) και κυρίως του ίδιου *Die Münzstätte von Thessaloniki* (ό.π. σημ. 16). Σημαντική είναι η πρόσφατη ανακάλυψη λειψάνων του νομισματοκοπείου της πόλης κατά τους χρόνους της Τετραρχίας(;) στο ΒΑ τμήμα της αρχαίας Αγοράς. Βλ. Γ. Βελένης, *Χαρακτήρ*, Αφιέρωμα στη Μάντω Οικονομίδου, Αθήνα 1996, σ. 49 κ.ε.